

Inhoudsopgave

1. Inleiding	2
1.1. Woord vooraf	
1.2. Beschrijving van het onderzoeksgebied	
1.3. Doel van het onderzoek en de onderzoeksvragen	
2. De geologische context	5
2.1. De klei op veenbodem	
3. Het archeologisch onderzoek	7
3.1. Inleiding	
3.2. Aanleiding tot het onderzoek	
3.3. Werkwijze	
3.4. Vraagstelling van het onderzoek	
4. De historisch gegevens	11
4.1. De akte van 1398	
4.2. De Staphorstersluis	
4.3. De Arembergersluis	
4.4. De schans	
4.5. De kalkbranderij	
5. Sporen en structuren	22
5.1. Een profielopname door het Meppelerbolwerk	
5.2. Gracht	
5.3. Kuilen	
5.4. Houten palen	
5.5. Bebouwing	
5.5.1. Bijgebouw 1	
5.5.2. Bijgebouw 2	
5.5.3. Beerelder	
6. Vondstmateriaal	25
6.1. Inleiding	
6.2. Aardewerk uit de ophogingslagen	
6.3. Aardewerk uit de Beerelder	
7. Conclusie	30
8. Noten & Literatuur	32
Catalogus	35

ISBN: 978-90-8533-058-5

Gemeente Zwolle 2012

Eenheid Expertisecentrum, Afdeling

Omgevingsadvies, Monumentenzorg en

Archeologie

Tekst: Michael Klomp m.m.v. Hemmy Clevis

Redactie: Hemmy Clevis

Vormgeving: Hidde Heikamp

Kaarten: Harm Wassink

Foto's: Archeologie

1. Inleiding

1.1. Woord vooraf

In maart 2011 is op de onderzoekslocatie achter de voormalige SNS Bank en de tuin van Van der Woude een definitieve opgraving (DO) uitgevoerd. Het onderzoek heeft plaatsgevonden op een terrein waar een bodemsanering heeft plaatsgevonden. De verontreiniging bevond zich in de bovenste 0.5 meter. Na het afgraven van de bovenste 0.5 meter door de firma Koers KKS is het archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit onderzoek was gericht op de tweede 0.5 meter. De totale bouwput zou immers niet dieper dan 1 meter onder het maaiveld worden aangelegd.

Het opgravingssteam bestond uit senior archeoloog drs. M. Klomp, senior veldtechnicus P. Rogers, veldassistent H. Stout. Het team is aangevuld met student H. Wassink (SaxionNext).

Als vrijwilligers werkten C. Grafhorst en J. Klomp aan het onderzoek mee.

De rupskraan werd geleverd door de firma Mulder-Eykelkamp B.V. uit Wijthmen.

De opgravingsdocumentatie en de vondsten zijn aanwezig in het archeologisch depot van de gemeente Zwolle. De veldtekeningen zijn gedigitaliseerd met het programma MapInfo (versie. 10).

1.2. Beschrijving van het onderzoeksgebied

De zogenaamde tuin van Van der Woude bestond tijdens de aanvang van het archeologisch onderzoek in 2011 uit een braakliggend perceel met een oppervlakte van circa 320 m, dat ligt ten zuiden van het pand Kerkstraat 38 en 40. De oostzijde van het perceel wordt begrensd door de Dwarsstraat, de zuidzijde door de percelen Handelskade 25-31 en de westzijde door de tuin of binnenplaats van de voormalige SNS Bank aan de Handelskade 23.

Het onderzoeksgebied is in de correspondentie tussen de verschillende partijen bekend als de tuin van Van der Woude en de SNS Bank.

Ligging onderzoeksgebied

Administratieve gegevens onderzoeksgebied:

Gemeente Zwartwaterland-objectnaam:

Zwartsluis, Handelskade

Kaartblad:

21G

Centrumcoördinaten:

X=201.423, Y=517,229

Opgravingscode:

HAN11, projectnr: 1014

Periode:

Late Middeleeuwen tot

Vroeg Moderne Tijd

Oprachtgever:

Gemeente Zwartewaterland

Uitvoerder:

Gemeente Zwolle, team Archeologie

Opgravingsleiding:

Drs. M. Klomp

Datum onderzoek:

08-03-2011 tot 24-03-2011

Cis code:

45472

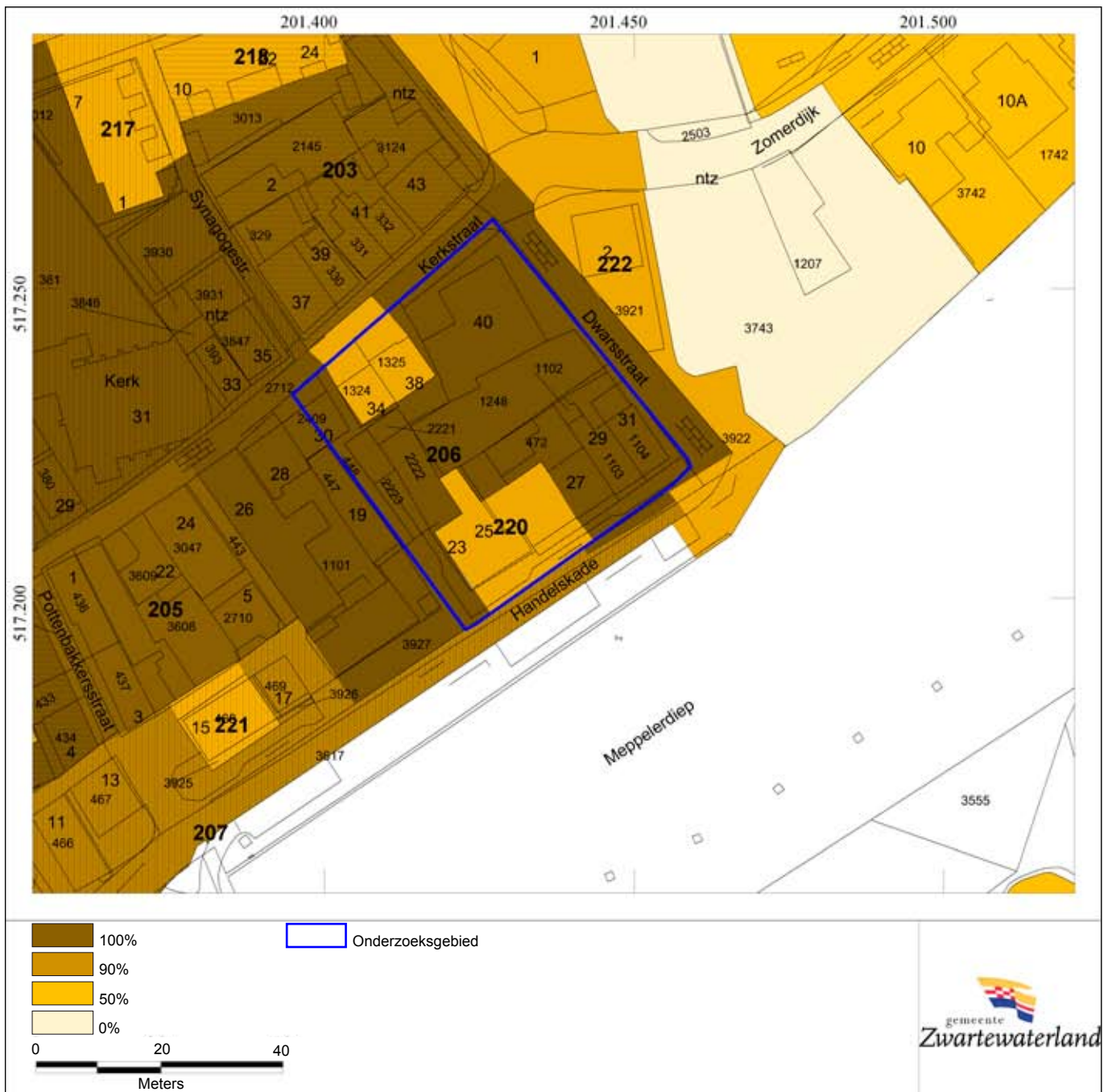
Foto van het perceel van Van der Woude, foto Albert Greveling.

1.3. Doel van het onderzoek en de onderzoeksvragen

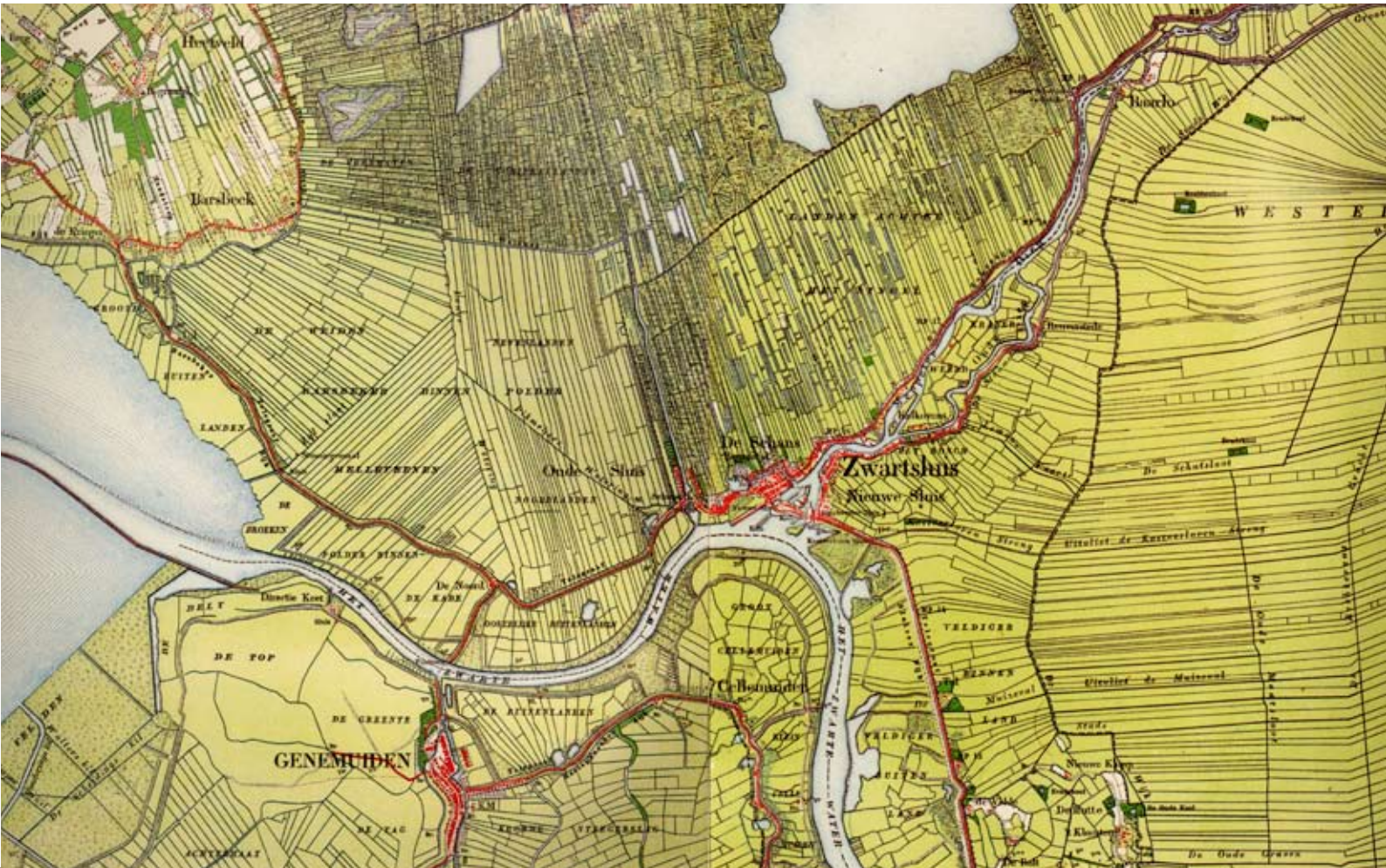
Op de Archeologische Waardenkaart Zwartewaterland is het onderzoeksgebied aangegeven met nummer 211 Zwartsluis, De Schans, Centrum VI en heeft het een archeologische waarde van 100 %.

Dit houdt in dat een archeologisch onderzoek noodzakelijk is. Het doel van het onderzoek is de sporen en het materiaal van de vindplaats veilig te stellen en de gegevens te documenteren om daarmee informatie te behouden die van belang is voor de kennisvorming over het verleden.

Uitsnede Archeologische Waardingskaart Zwartsluis

2. De geologische context

De nederzetting Zwartsluis is op de Bodemkaart van Nederland gekarteerd als een witte vlek. Hierdoor is niet bekend wat de exacte hoedanigheid van de natuurlijke ondergrond is. In de omliggende gebieden van Zwartsluis worden echter verschillende typen gronden aangetroffen.

Het gebied ten noorden van Zwartsluis met daarin de nederzettingen Belt-Schutsloot en Wanneperveen wordt gerekend tot een laagveengebied. Dit gebied is op de Bodemkaart van Nederland aangeduid als petgatengebied (AP). Deze pet- of trekpaten zijn ontstaan door de natte verveningsmethode (vervening 'met de beugel'). Hierbij werd door middel van baggeren veen gewonnen. Naast uitgeveende, met water gevulde stroken, de trek- of petgaten, komen ook niet of minder diep verveende gedeelten voor waarop het gebaggerde veen te drogen werd gelegd, de zogenaamde zetwallen of ribben.¹ De voortschrijdende vervening gebeurde tamelijk willekeurig waarbij geen zorg gedragen werd voor wat achterbleef. Het gevolg was dat bij hevige stormen en hoge waterstanden zetwallen en ribben wegsloegen en plaatselijk grote plassen, zoals de Beulakerwijde, Belterwijde, de Kiersche Wijde en de Schutsloterwijde, ontstonden. Oorspronkelijk bestond het deel van het laagveengebied dat direct ten noorden van Zwartsluis lag uit weideveengronden en waardeveengronden. De waardeveengronden, die bestaan uit zeggeveen of rietzeggeveen met plaatselijk houtresten, liggen voornamelijk langs het Meppelerdiep en het

Zwartewater. Verder van de waterlopen af vinden we de weideveengronden, die bestaan uit zeggeveen of broekig zeggeveen.² Het onderscheid tussen weideveengronden en waardeveengronden is gebaseerd op het humusgehalte en de dikte van de bedekkende kleilaag. Naar gelang het kleidek (verder het veengebied in) dunner wordt, neemt het organische-stofgehalte in de klei toe. Wanneer de bovengrond donker genoeg is en gekenmerkt wordt door een minerale eerdlaag van meer dan 15 cm of een humusrijke kleilaag van minstens 15 cm, spreken we van weideveengronden.³ Verderop in het laagveengebied, in de richting van Wanneperveen, vinden we nog de meerveengronden en vlierveengronden. Beide typen gronden houden verband met de vereringsactiviteiten. Meerveengronden worden gekenmerkt door een 15 tot 40 cm dikke opgebrachte laag humeus tot humusrijk, zwak lemig fijn zand (bezandingsdek) terwijl vlierveengronden gekarakteriseerd worden door de mate van veraarding van de gronden. De vlierveengronden zijn ontstaan door een slechte ontwatering en hebben een lager kleigehalte.⁴ Ten westen van de bebouwingskern Zwartsluis vinden we dezelfde waardeveengronden en weideveengronden als in het noorden. Alleen in een strook langs het Zwartewater zijn op de Bodemkaart van Nederland zeekleigronden terug te vinden. Het gaat dan hoofdzakelijk om kalkrijke nesvaaggronden en kalkrijke poldervaaggronden. De kalkrijke nesvaaggronden bestaan tot 120 cm. diepte geheel uit kalkrijke lichte klei, die vanaf 75 cm minder dan half gerijpt en daardoor slap is. Plaatselijk komt in de ondergrond een humus-

rijke laag voor, die geïnterpreteerd kan worden als oude vegetatielaag.

De kalkrijke poldervaaggronden bestaan uit een 15 tot 25 cm dikke humeuze, kalkrijke zware zavel die naar beneden toe overgaat in zware zavel of lichte klei.⁵

Ten oosten van Zwartsluis en het Meppelerdiep zijn op de bodemkaart verder nog kalkarme drechtvaaggronden aangegeven. Deze gronden bestaan tot circa 55 cm onder het maaiveld uit kalkloze zware klei. Op de overgang naar de zeggeveen ondergrond komt vaak een 10 cm dikke venige kleilaag voor. De zeekleigronden rond Zwartsluis zijn onder een brak getijdenregime tot stand gekomen.

In de omgeving van Zwartsluis vinden we verder nog overslaggronden. Deze gronden zijn ontstaan als gevolg van dijkdoorbraken. Materiaal van de dijk en de ondergrond werd opgewoeld en waaivormig over de gronden aan de binnenzijde van de dijk afgezet. Op de plek van de doorbraak zelf ontstond een kolk of wiel. De overslaggronden worden gekenmerkt door een grote variatie in textuur. Fijn en grof zand, veelal vermengd met rivierklei, is afgezet over veen- en rivierkleigronden. In de meeste gevallen wordt binnen een diepte van 120 cm. nog het oude bodemprofiel teruggevonden. Onder de overslaggronden bij Zwartsluis bestaat de ondergrond uit waardeveengronden.⁶

3. Het archeologisch onderzoek

3.1. Inleiding

In Zwartsluis heeft tot voor kort nauwelijks archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Het eerste archeologisch onderzoek is een inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van een bureau- en booronderzoek bij het voormalige busstation aan de Stationsweg 5 in Zwartsluis. Dit onderzoek is in opdracht van Ingenieursbureau MUG in april 2005 uitgevoerd door Archaeological Research & Consultancy (ARC bv). Het onderzoek bestond uit een bureauonderzoek gevolgd door 10 grondboringen. Voor het bureauonderzoek werd gebruik gemaakt van Archis (het registratie- en informatiesysteem van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)), geologische- en bodemkundige kaarten, historisch-topografisch kaartmateriaal en diverse internetbronnen. Uit het bureauonderzoek van 2005 bleek dat er in Archis slechts twee archeologische waarnemingen (meldingsnr. 17939 en 23109) voorkwamen. In beide gevallen ging het om prehistorische bijlen die tijdens baggerwerkzaamheden in het Meppelerdiep zijn aangetroffen.⁷

Uit de 10 boringen kwam naar voren dat de bodemopbouw op de locatie Stationsweg 5 bestond uit veen met daarop mariene zand- en kleiafzetting. De top van het veen lag gemiddeld op 4.5 m. onder het maaiveld. Op de mariene afzettingen werd een sliblaag aangetroffen.⁸ De sliblaag werd vervolgens afgedekt met een ophogingspakket van minimaal 2.4 m. dik

Het tweede archeologisch onderzoek in Zwartsluis is uitgevoerd in april 2009 door ADC ArcheoProjecten aan het Klein Lageland 1a. Dit onderzoek bestond uit een archeologische begeleiding (opgraving met beperking) uitgevoerd ten behoeve van de sanering van het terrein. De begeleiding bestond uit het toezicht houden op het uitgraven van een proefsleuf over de gehele lengte van het onderzoeksterrein, om tot een waardebeoordeling te komen van de in de bodem aanwezige archeologische resten.⁹ Belangrijke onderzoeksvragen hierbij waren:

*-Toetsen van archeologische verwachting op basis van de Archeologische Waardenkaart Zwartewaterland. Zijn er sporen van bebouwing en is er een scheepshelling aanwezig?*¹⁰

Deze onderzoeksvragen konden op basis van de Archeologische Begeleiding als volgt beantwoord worden:

'Een mogelijke aanwijzing voor de aanwezigheid van een scheepshelling in het onderzoeksgebied is de cluster palen in het zuidelijk uiteinde van de aangelegde sleuf. Dit zuidelijk uiteinde ligt op het perceel dat volgens de kadasterkaart uit 1832 in gebruik was als timmerwerf. De aangetroffen palen zouden als fundering kunnen hebben gediend voor een houten werkvloer. Deze werkvloer kan echter ook voor andere ambachten gebruikt zijn dan voor scheepsbouw. De aangetroffen palen zijn over het algemeen klein en dun van omvang. Als deze palen naast de werkvloer ook het gewicht van een schip hadden moeten dragen, hadden stevigere palen verwacht kunnen worden.

Om te kunnen stellen dat in het onderzoeksgebied een scheepswerf actief was, ontbreken de aanwijzingen. Tijdens het onderzoek is geen scheepshout of scheepsbouwgereedschap gevonden. Bij de opgraving van andere scheepshellingen zoals bijvoorbeeld in Zaandam, werd vaak een dik pakket houtsnippers aangetroffen die in dit onderzoek totaal ontbreekt. Ook de perceelsomschrijving in het kadaster uit 1832 vormt een probleem. In het kadaster wordt op het onderzoeksterrein alleen een timmerwerf gesitueerd, welke niet gespecificeerd wordt als scheepstimmerwerf. Samenvattend kan worden gesteld dat tijdens het archeologisch onderzoek geen aanwijzingen zijn aangetroffen voor een scheepswerf'.¹¹

In 2011 is voor het eerst archeologisch onderzoek verricht in de kern van Zwartsluis. Deze kern komt overeen met het areaal van de voormalige schans. De naam 'De Schans' leeft nog steeds binnen de bevolking van Zwartsluis. Helaas zijn er verder weinig elementen die verwijzen naar de militaire geschiedenis van de nederzetting Zwartsluis. In het verleden zijn bij grondwerkzaamheden wel vondsten gedaan die gerelateerd kunnen worden aan de schans. Veel van deze vondsten zijn helaas niet gemeld en de informatie is daardoor niet vastgelegd. Zo vermeldt Ten Hove, in zijn verhaal over 'de fortesse Zwartsluis', vondsten die zijn gedaan bij werkzaamheden bij de Meppelerpoort omstreeks 1930. Deze vondsten vormen volgens de auteur de getuigenissen van de oorlogshandelingen tijdens de Munsterse bezetting in de jaren 1672-1674.¹² Ook in 2010 schijnen er volgens ooggetuigen archeologische vondsten te zijn gedaan in de omgeving van de Meppelerpoort (locatie Frion).¹³ Het ging hierbij om houten palen

en andere houtresten die mogelijk verband houden met de verdediging aan deze zijde van de schans.

3.2. Aanleiding tot het onderzoek

De aanleiding voor het archeologisch onderzoek is de bouw van een nieuw informatiecentrum op deze plek. Ten behoeve van de bouw van dit complex vinden bodemingrepen plaats die bedreigend zijn voor de archeologische waarden in het gebied.

3.3. Werkwijze

In de tuin van Van der Woude is een opgravingsput aangelegd. Deze put was bedoeld om de sporen die aanwezig waren tussen het maaiveld en 1 m. daaronder in kaart te brengen. Daarnaast is van de put het zuidprofiel getekend en gedocumenteerd. Dit profiel was van groot belang voor de reconstructie van de opbouw van de schans.

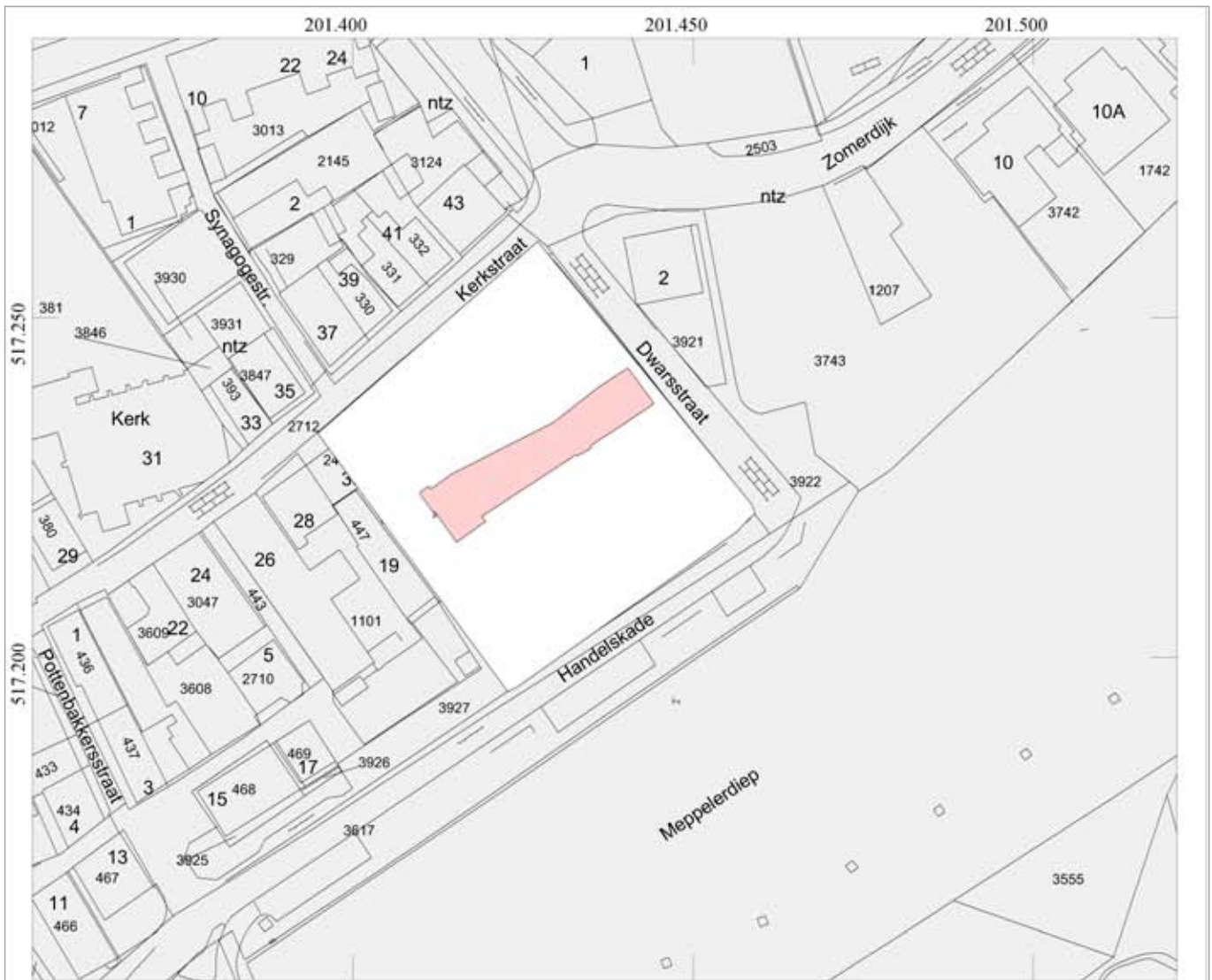
Op de locatie SNS Bank is een tweede opgravingsput aangelegd. Ook in deze opgravingsput is het vlak onderzocht. Tevens is het zuidprofiel getekend en gekoppeld aan het profiel in de eerste opgravingsput in de tuin van Van der Woude.

3.4. Vraagstelling van het onderzoek

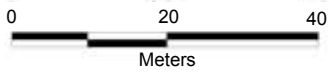
Het archeologisch onderzoek had tot doel het materiaal van de vindplaats veilig te stellen en de gegevens te documenteren om daarmee informatie te behouden die van belang is voor de kennisvorming over het verleden. Binnen de internationale en nationale archeologie vormt het onderzoek naar de vroegste ontwikkeling van steden een belangrijk onderzoeksthema. Informatie met betrekking tot dit onderzoeksgebied is vrijwel uitsluitend afgeleid van archeologische

bronnen. Historische of andere bronnen zijn meestal niet voor handen. Ook voor Hasselt, Genemuiden en later Zwartsluis geldt dat de archeologie de informatie over de oudste kernen moet leveren. Een kern waarvan we niet weten wat de omvang is, laat staan dat we iets weten over de aard en het karakter van de nederzetting. Centrale vragen in dit onderzoeksthema zullen daarom betrekking moeten hebben op de ruimtelijke indeling, de infrastructurele voorzieningen voor de handel zoals markten en havens en de ontwikkeling van niet-agrarische huizen voorafgaand aan het moment dat de stad stadsrechten krijgt. De aandacht binnen de Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Zwartewaterland (LOaAZ), is gericht op de bebouwing en de functie van deze bebouwing in het onderzoeksgebied. Daarnaast is de indeling van de ruimte voor ambachtelijke doeleinden een belangrijk speerpunt. In de LOaAZ valt dit speerpunt binnen het overkoepelende onderzoeksthema dat gericht is op onderzoek naar de verschillende vormen van nijverheid in de stad.¹⁴ Onderzoek naar de producten kan belangrijke informatie opleveren over de grondstoffen en wijze van vervaardiging. In een breder kader kan zelf iets over de export worden gezegd. Voorts is er onderzoek nodig naar de ontwikkeling van het huis in Hasselt, Genemuiden en Zwartsluis in al zijn facetten. Gedoeld wordt op de bouwtechniek, ruimtelijke opzet en indeling en het interieur. Het huizenonderzoek is een typisch voorbeeld van interdisciplinair onderzoek

- Onderzoekspuiten
- Onderzoeklocatie

waarbij ook bouwhistorisch- en historisch onderzoek van groot belang zijn. Een ander speerpunt is het onderzoek naar de verdedigingswerken van de stad. In dit thema komen naast de in de 16de eeuw aangelegde schans ook de verschillende latere verdedigingswerken aan bod. Het onderzoek sluit niet alleen aan bij de LOaAZ maar ook bij de Nationale Onderzoeksagenda (NOaA). Een belangrijk speerpunt binnen de NOaA vormt het onderzoeksthema 'diversiteit en wooncultuur'. Bij dit thema worden vragen gesteld in hoeverre er sprake kan zijn van een mengkroes aan beroeps- en bevolkingsgroepen of dat er juist concentraties zijn van lieden met eenzelfde afkomst, beroepsgroep of geloofsovertuiging. Het onderzoek naar de materiële cultuur is hierbij van groot belang. Door dit onderzoek kunnen mogelijk vragen beantwoord worden die inzicht verschaffen in verschillen tussen arm en rijk, de dagelijkse gang binnen het huishouden en verschillen in identiteit en mentaliteit van de gebruikers. Voorafgaand aan de opgraving zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

- Zijn er archeologische bewoningssporen in het onderzoeksgebied? Zo ja wat is de aard en mate van conservering van deze sporen?

- Uit welke periode dateert de eerste bebouwing? Uit historisch onderzoek lijkt naar voren te komen dat de oudste bebouwing van na 1390 dateert. Is dit ook uit het archeologisch materiaal af te lezen?
- Wat is de oude perceelsindeling? In hoeverre komt de oudste perceelsindeling overeen met het kadastrale minuutplan van 1832?
- Kunnen uit de archeologische sporen verschillende gebouwen of structuren herleid worden? Zijn er binnen deze structuren verschillende bouwfases te onderscheiden?
- Zijn er nog sporen van ambachten in het gebied aanwezig?
- Zijn er archeologische vondsten aanwezig? Zo ja wat is de aard, datering en mate van conservering van deze vondsten?
- Waaruit bestaat de natuurlijke ondergrond? Ligt het gebied op een zandhoogte of in een lager gelegen veengebied?
- Zijn er nog sporen van de schans te verwachten en hoe is de opbouw daarvan?

4. De historische gegevens

4.1. De akte van 1398

Zwartsluis dankt zijn naam aan de sluis die is aangelegd op de plek waar het Meppelerdiep uitmondt in het Zwartewater. In 1398 wordt in een schenkingsakte een arbitrale uitspraak gedaan over een stuk land dat bij 'der Swarten Sluys' lag. Het stuk land, dat in de 16de eeuw Kalenland wordt genoemd, wordt in 1392 omschreven als 5 dagmaat land te Wanneperveen en is op dat moment eigendom van het in het bisdom Osnabrück gelegen klooster Clarholz. Pachter is in 1392 en 1398 de Wanneperveense boer Klaas Sticker. Zijn dochters Aleid, Gebbe en Geze verkopen hun rechten in 1404 aan Klaas van Zallick. Klaas Sticker is op dat moment al overleden. In een bron uit 1413, waarin wordt teruggegrepen naar de hoogte van het tolgeld bij de Zwarte Sluis, wordt Klaas Sticker als tolgaarder vermeld.

Eigenaar van het stuk grond bij de sluis was het Westfaalse klooster Clarholz, een Premonstratener klooster, genoemd naar de plaats Prémontré onder Laon. Op deze plek in Frankrijk werd door Norbertus, een lid van het kapittel van Xanten, een eigen klooster gesticht. Het verhaal gaat dat Norbertus in 1151 werd overvallen door een hevig onweer, dat hem tot bezinning bracht ten aanzien van zijn eigen leven. Na een vestigingsperiode in de abdij van Siegburg, waar hij tot priester was gewijd, trok hij door Europa met het plan om een eigen klooster te stichten. Als richtsnoer voor het gemeenschapsleven werd de regel van Augustinus gehanteerd.

Het klooster Clarholz ontleende zijn rechten op goederen in Overijssel aan de schenking die Rudolf van Steinfurt in 1133 had gedaan aan de kerk te Lette bij Rheda. De schenking bestond uit 22 waren (=aandelen of rechten op grond) in een gebied dat tegenwoordig wordt gevormd door het Gaasterland in Friesland, Vollenhove, Wanneperveen, Zwartsluis en Hasselt. De meeste goederen lagen in Vollenhove en in de gebieden ter weerszijden van het huidige Meppelerdiep.

Onder de gebieden vinden we in de omgeving van Zwartsluis het al eerder genoemde *Kalenland*, het *Koep Hagensguet* en het *Stiene Wernerserve*.¹⁵

Uit de akte van 1398 wordt verder duidelijk dat kort vóór 1398 de rivier het Meppelerdiep is afgedamd en in de dam een duikersluis is aangelegd. Deze duikersluis werd gekenmerkt door een gesloten bovenkant en stond bekend als *'de Swarten Sluys'*. De naam zwart wordt in verband gebracht met het Zwartewater, een rivier die zijn naam dankte aan de zwarte veenbodem.

4.2. De Staphorstersluis

In 1401 wordt er voor het eerst melding gemaakt van scheepvaart door de Zwarte Sluis en diende er ook tolgeld betaald te worden. Dit tolgeld mocht volgens een akte uit 1413 niet hoger zijn dan in de tijd dat Klaas Sticker en Jans de Loesen tolgaarders waren. Deze Jans de Loesen woonde op het naast de sluis gelegen Loessens erf of Slossenerve.

De eerste sluis, die ook wel bekend stond als de Staphorstersluis, moet in 1460 zwaar hebben geleden van een stormvloed. In de Zwolse maandrekeningen van dat jaar is sprake van meerdere reizen naar de sluis met de bedoeling *'omme die te hoegen'* en om *'een sluys dair weder te leggen'*. Deze laatste bepaling houdt mogelijk verband met de aanleg van een tweede sluis, de Wanneperveense sluis. Deze laatste sluis fungeerde als uitwateringsluis en was in bezit van de erfgenamen van Wanneperveen, Dinxterveen en Zwartsluis. De sluis heeft tot 1624 naast de Zwarte- of Staphorstersluis gelegen.

In de historische bronnen over de geschiedenis van Zwartsluis vormen de bouw en de daarmee gepaard gaande conflicten over de verschillende sluizen een belangrijk terugkerend fenomeen. Binnen de sluizen kan een onderverdeling worden gemaakt in sluizen die bestemd waren voor de doorvaart van het scheepvaartverkeer en sluizen die bedoeld waren voor de afwatering van het water. Het ontbreken van uitwateringsluizen had immers grote consequenties voor het achterland. De sluizen hadden regelmatig te kampen met wateroverlast en dijkdoorbraken en raakten hierdoor sterk in verval. Aan het eind van de 16de eeuw verkeerde de Staphorstersluis in een erbarmelijke staat en berichtten de Staten van Overijssel aan de schout van Staphorst dat de erfgenamen van Staphorst, die eigenaar waren van de sluis, *'de sluijse an de Swarte Sluijse sullen mogen doen maecten opte olde hoichte en wijte, so sij de laetste mael gemaect is geweest'*. Pas in 1602 worden de plannen weer opgepakt en worden er maatregelen genomen om de Staphorstersluis te herbouwen. De Staphorstersluis was in deze periode nog volledig uitgevoerd in hout. In 1621 wilden de participanten de houten sluis onmiddellijk vervangen door een grotere van steen. De overdracht van de oude sluis en de bouw van een stenen schutsluis

was voor Zwartsluis van groot economisch belang. Juist op dat moment namen de verveningsactiviteiten in Drenthe in een snel tempo toe en kon men aan de monding over een grote en open schutsluis beschikken. De sluis was inmiddels afgestoten door de Staphorsters. Het beheersen van het water dat vanuit Drenthe in het Zwartewater vloeide bleek ondoelmatig geregeld. De erfgenamen van Staphorst waren daardoor genoodzaakt om op eigen kosten in 1632 een dijk langs het Meppelerdiep (de Staphorster Stouwe) te leggen. Twee jaar later kregen ze toestemming om een nieuwe spuisluis aan te leggen. De oude Wanneperveense sluis was immers al in 1624 opgeruimd. Dit plan werd echter niet uitgevoerd, waardoor de wateroverlast voor problemen bleef zorgen.

De stenen schutsluis kon de toenemende watervloed niet verwerken en was in 1649 *'door cracht van het binnenwater (...) geheel is geruineert'*. Op de plaats van de vernielde sluis kwam een houten noodsluis tot stand. Een nieuwe stenen schutsluis zou zuidelijker aangelegd worden, op de plek waar tegenwoordig nog altijd de Staphorstersluis ligt. De houten noodsluis bleef in stand en werd in 1661 tijdelijk afgedamd. Een jaar later verzochten de ingezetenen van Oud-Staphorst, Hammingen, Hesselingen, Baarlo en omliggende landen om vanwege de afvoer van het water de sluis weer te openen. Dit werd toegestaan, maar vier jaar later, in 1665, werd de sluis al weer gedicht. De waterafvoer bleef voor problemen zorgen tussen Overijssel en Drenthe. In 1686 werd voorgesteld om naast de Staphorstersluis een afwateringsluis te bouwen. Deze sluis was echter maar een kort leven beschoren en werd in 1692 door het water weggeslagen. Het nemen van maatregelen tegen het water was nu niet meer te vermijden. Besloten werd om, op kosten van de gewaarden, in 1692 de dijk te beschermen met houten palen. Tevens werd besloten door de participanten om in 1694 een nieuwe stenen duiker te bouwen naast de schutsluis. De grote stroomsnelheden die hinderlijk waren voor de scheepvaart zouden hierdoor verminderd worden. Na het midden van de 18de eeuw ontstonden er wederom conflicten over de Staphorstersluis. De inwoners van Staphorst, Rouveen, de ingezetenen van het Buitenkwartier en de participanten van de Staphorstersluis maakten zich zorgen over de aanleg van de Drentse Hoofdvaart tussen Assen en Meppel. Zij vreesden voor een situatie waarbij de duiker en de sluis de verhoogde waterafvoer niet aan zou kunnen. Helemaal omdat de huidige sluis in een zeer slechte staat verkeerde. In 1774 kreeg kapitein-luitenant Kraijenhoff toestemming om een rapport te maken over de waterstaatkundige toestand in het Meppelerdiep. Kraijenhoff stelde voor om een nieuwe duiker te bouwen. Alternatieven waren het graven van een kanaal tussen Beukers en de tochtsloot naar *het Zieltien* en het tot stand brengen van een verbinding tussen Meppelerdiep en de Kostverloren Zijl. Besloten werd om de verschillende mogelijkheden te onderzoeken. De stormvloed van 1776 zorgden voor het instorten van de sluis met als gevolg dat de doorvoer van turf stagneerde.

In 1778 volgde een aanbesteding van de nieuwe sluis en een jaar later werd de eerste steen gelegd. In de tussentijd vond het schutten van de schepen plaats via de duiker. In 1779 was de nieuwe sluis met een doorvaartwijdte van 5,80 meter en een lengte van 25,30 meter een feit.

Rond 1850 werd er door de rijksoverheid druk onderhandeld over

de aankoop van de Staphorstersluis. De rijksoverheid wilde in het kader van een verbetering van het Meppelerdiep al in 1852 overgaan tot de koop van de sluis. De sluis werd eerst verpacht en uiteindelijk in 1859 verkocht. De overheid nam in 1876 de verbouwing ter hand. In dezelfde periode werd ook gestart met de aanleg van de westwaarts gelegen Grote Kolksluis. Deze sluis van 60 meter lang, met een doorvaartwijdte van 8 meter, werd in 1879 geopend. Vanaf dat moment mocht de Staphorstersluis niet meer tegen de stroom in worden bevaren.

In 1955-1958 werd door een toename van het scheepvaartverkeer de Meppelerdiepsluis gebouwd. Deze keersluis lag buiten de bebouwde kom en had een doorvaartwijdte van 13,5 meter. In 1977 werd door de bouw van het gemaal Zedemuden de afwatering van het Meppelerdiep definitief verbeterd en konden door Rijkswaterstaat ook schepen van 2000 ton op het Meppelerdiep worden toegestaan.

Het oude buitenhoofd van de Staphorstersluis werd afgedamd om de weg over de dam te verbeteren.

4.3. De Arembergersluis

In de 16de eeuw was er een toevlucht ontstaan op het aangraven van de hoogveengronden in het oosten en noorden van Nederland. Het ging hierbij om turf die vooral vanwege de dreigende energiecrisis, in Holland gretig aftrek vond. Ook in het Land van Vollenhove werd het tempo van de vervening opgevoerd. Eén van de deelnemers was de in 1548 tot stadhouder van Overijssel, Friesland en Groningen benoemde Jean de Ligne, graaf van Aremborg. Hij woonde in de stad Vollenhove en verwierf op het omringende platteland veel grondbezit. Zo kocht hij onder andere hoogveengronden in de Wannepervener Kluft. Om het vervoer van de turf te regelen nam hij het initiatief om tussen de schoutambten Wanneperveen en Vollenhove van Zwartsluis naar het Giethoornse meer de Aremberger gracht aan te leggen. In de periode 1560-1564 werd dit uitgevoerd en werd op het punt waar de gracht het Zwartewater bereikte de Arembergersluis aangelegd. De sluis leed daarna grote schade door de oorlogstoestanden en werd in 1598 hersteld. De Arembergergracht was in dat jaar eerst afgedamd, maar op last van de weduwe van Aremborg weer ongedaan maakt door haar beslissing om aan de Veneweg een nieuwe sluis te bouwen. Deze sluis werd echter al in 1610 door het water weggeslagen. Er moest dus een nieuwe sluis aangelegd worden, wat nogal op weerstand stuitte tussen de initiatiefnemers, de gecommiteerden van de graaf van Aremborg, en de erfgenamen van de Westerklufft, Wanneperveen en de kerspelen in het drostambt Vollenhove.

De problemen hebben er toe geleid dat de erven Aremborg besloten om hun hele bezit te verkopen. Kopers waren Hendrick Bentinck, Everhard Rouse, Herman Ewolts, Herman Jan Roelinck, Thyman Vriese en Hendrik Lamberts Bannier. Vooral Hendrick Bentinck had hierbij een bijzonder belang, aangezien hij zelf betrokken was bij de verveningsactiviteiten in het Land van Vollenhove.

De participanten slaagden erin tot overeenstemming te komen en in 1615 werd goedkeuring gegeven aan het bestek voor de nieuwe sluis.

In tegenstelling tot de Staphorstersluis was er bij de Arembergersluis minder sprake van wateroverlast. De problema-

tiek rond dit thema is er dan ook nauwelijks geweest. Wanneer de sluis in de historische bronnen vermeld wordt is dat vrijwel altijd in relatie met financiële belangen. De sluis leverde namelijk door de tolheffing inkomsten op waarvan de burgerlijke en kerkelijke autoriteiten mee profiteerden. Conflicten ontstonden dan altijd over de verdeling van de inkomsten. Een enkele keer is er discussie over het bouwen van een vaste brug of ophaalbrug. Het zou uiteindelijk tot 1826 duren voordat er een ophaalbrug kwam. Hierdoor ging een lang gekoesterde wens in vervulling. Ondertussen was de sluis door de schade van de watersnoodramp van 1825 alweer vernieuwd.

In de periode rond 1850 onderhandelden de participanten van zowel de Staphorstersluis als de Arembergersluis met het Rijk over de verkoop van beide sluisen. De participanten van de Arembergersluis weigerden echter tot verkoop over te gaan. Pas in 1928 is de provincie Overijssel eigenaar geworden van de sluis met het grootste gedeelte van de Arembergergracht. Na plannen om de gracht te sluiten en de sluis af te dammen is in de periode 1930-1932 besloten om de sluis weer te herstellen.

4.4. De schans

De geschiedenis van Zwartsluis als versterkte plaats of schans begint pas in de eerste decennia van de 16de eeuw. In een periode van politieke en militaire strubbelingen nam de strategische waarde van de nederzetting Zwartsluis toe. Na de aanleg van tijdelijke versterkingen door de Geldersen in 1521 '*over dat Swartewater op die Swartesluis dwers tegover Geelmuden*' werd op 3 oktober 1527 een aanvang gemaakt met de bouw van de schans. In opdracht van Karel van Gelre werd door overste Willem Waterman een bolwerk aangelegd dat door aarden wallen was omgeven. Waterman verplichtte hiertoe alle inwoners van de buurschappen in de omgeving om mee te helpen met de aanleg. Hij schreef in een brief '*gude vrienden, dat gij als morgen vroe toe 8 uren alhijer schicken 10 wagens, bij elcken wagen twee stercke mans mit proviande 8 dagen lanck, om alhijer sooden te voeren*'. Daarnaast wilde hij dat alle boeren uit het Land van Vollenhove hun pachten en renten die zij schuldig waren aan Deventer, Kampen en Zwolle voortaan zouden voldoen '*an die Swartesluis*'. De drost van Vollenhove stak hier een stokje voor, waarna niemand kwam opdagen. De situatie in Overijssel met het optreden van de Gelderse troepen verergerde waardoor de landsheer, de bisschop van Utrecht, zijn toevlucht zocht tot Karel V. Deze kreeg in ruil voor hulp in 1528 de landsheerlijkheid van Overijssel aangeboden. Hij stuurde zijn stadhouder Jurjen Schenck van Toutenburg naar Overijssel om het gewest te zuiveren van de Geldersen. Schenck trok naar Kampen en zorgde ervoor dat de Kampenaren Zwartsluis zouden belegeren. Net op het moment dat de Kampenaren met hun beschieting wilden beginnen gaven de Geldersen zich over.

In 1580 werd Zwartsluis bezet door de Staatse troepen. Dirk Sonoy, gouverneur van Noord Holland, had met enkele vendels Zwartsluis en omliggende oorden bezet. Dit alles was gebeurd zonder de Ridderschap en Steden van Overijssel in te lichten. In een schrijven van Willem van Oranje werd uiteengezet dat de bezetting tot doel had Zwartsluis verder te versterken. Dit ging volgens de Ridderschap en Steden lijnrecht in tegen het privilege

dat er zonder toestemming van de Staten van Overijssel, waarvan de Ridderschap en Steden onderdeel waren, geen versterkingen op hun grondgebied mochten worden aangelegd. Daarnaast zagen zij het belang niet in van een bescherming van de provincie aan deze zijde en waren de kosten die dit met zich mee bracht voor de provincie te hoog. Zij zagen liever dat er in onderling overleg elders versterkingen zouden worden aangelegd om Overijssel te beschermen. Als antwoord hierop kwam het schrijven dat de inwoners van Friesland bang waren geweest dat de Spanjaarden hun gewest zouden binnenvallen en dat daarom Sonoy en zijn troepen in Zwartsluis gelegerd werden. Voor overlast van de gelegerde troepen hoefde men niet bang te zijn. In 1580 en 1581 werd er op de Overijsselse Statenvergadering toch geklaagd over de overlast van de soldaten en gevraagd om de schans met één of twee eigen vendels soldaten van de Staten van Overijssel te bemannen. Talloze keren hadden soldaten huizen van arme ingezetenen geplunderd. Zelfs de boeren in de Mastenbroekerpolder hadden last van de soldaten. De soldaten dreigden, dat als ze niet van levensmiddelen werden voorzien, de polder binnen te vallen en alles mee te nemen wat ze in handen konden krijgen. Besloten werd om de soldaten over te plaatsen naar Nijmegen. In plaats van de lastige soldaten onder hopman Hans Stuper werden er nu *'hundert willige soldaten tot bewaringh van der Sluys'* geleend uit Arnhem.

In de belegering van Steenwijk, die van 18 oktober 1580 tot 13 februari 1581 duurde, speelde Zwartsluis een belangrijke rol. Zwartsluis werd als basis gezien voor de aanval van de Staatse

troepen op de belegeraars van Steenwijk. Hiertoe werd eerst de al eerder genoemde hopman Hans Stuper naar de schans gestuurd. Door de aanval van Rennenberg op het klooster Sint Janskamp bij Vollehove zag Stuper zich genoodzaakt te vertrekken. Hij stak hierbij eerst de schans in brand.

Door overste John Norrits kwam Zwartsluis opnieuw in handen van de opstandelingen. Norrits was veldoverste in het ontzet van Steenwijk en herstelde de verdedigingswerken in Zwartsluis. In de schans waren op dat moment drie vendels soldaten gelegerd. Rennenberg kreeg al snel in de gaten dat in Zwartsluis weinig troepen waren gelegerd en besloot er met maar liefst 11 vendels naar toe te gaan. Rennenberg moest na zware verliezen aan zijn zijde het beleg van Steenwijk staken. In 1582 lukte het Verdugo, de opvolger van Rennenberg, alsnog om Steenwijk in te nemen. De Spanjaarden kwamen nu gevaarlijk dicht bij Zwartsluis. De Ridderschap en Steden van Overijssel vroegen daarom om de schansen van Blokzijl, Kuinre, Lemmer en Zwartsluis met meer troepen te mogen versterken.

In 1584 werd besloten door de Staten-Generaal om gebieden die in de nabijheid van een Spaans garnizoen lagen te verwoesten. De vijand zou hierdoor grote problemen krijgen met de voedselvoorziening. Door tegenwerking van de Staten van Overijssel werd deze beslissing teruggedraaid. De gedeelten van Overijssel die onder de steden of forten vielen bleven gespaard. Hiermee werd het land tussen Zwolle, Hasselt en Zwartsluis en het Land van Vollenhove bedoeld.

Prent van Abraham van Beerstraeten van Zwartsluis. Deze tekening kan gedateerd worden omtrent 1640 en is vermoedelijk gebaseerd op een ouder origineel uit ca. 1584.

In Zwartsluis was op dat moment de compagnie Van Moor, genoemd naar stadhouder Adolf van Nieuwenaar, graaf van Meurs, gelegerd. Deze compagnie bestond uit 150 soldaten en zou de komende jaren in Zwartsluis blijven. De slechte betaling aan de soldaten zorgde in 1588 voor mouterij.

Na het overlijden van Adolf van Nieuwenaar werd de compagnie overgenomen door Willem van Hornum, ook wel Schram van Butgen genaamd. Ook deze Van Hornum had zijn troepen niet onder controle. In 1590 brak daarom opnieuw mouterij uit in de schans.

Na het ontzet van Steenwijk in 1592 kon ook in Zwartsluis gestart worden met het herstel van de schade aan de schans. Zo was in 1580 de kerk van Zwartsluis afgebroken en werd in 1604 subsidie verleend voor het bouwen van een nieuwe kerk. Intussen werd de kerkdienst gehouden in het logement van de hopman. Dit logement was gehuurd van Hubert van Gladbach.

De onderhoudskosten van de schans kwamen voor rekening van de Staten van Overijssel. Ook de bewoners van de schans moesten voor een gedeelte van de kosten opdraaien. In 1589 werd drost van Vollenhove Johan Sloet de oude en een gedeputeerde van de stad Kampen aangesteld om de gebreken van de schans te onderzoeken op kosten van de bewoners. Dit was een financiële belasting die bovenop de brandschattingen, ten behoeve van het onderhoud van de soldaten, kwam. In 1590 krijgt mr. Adriaan Anthonisz de opdracht om de fortificatiën van Zwartsluis te bezoeken en er vooral op te letten of er voldoende munitie en levensmiddelen aanwezig waren. Drie jaar later was het de bedoeling dat hopman Henrick van Brienen met zijn soldaten zijn intrek nam in Zwartsluis. De huizen en hutten waren echter grotendeels afgebrand waardoor het niet mogelijk was om de compagnie onder te brengen. De helft van de compagnie moest elders worden gevestigd om de hutten zo snel mogelijk te herbouwen. 60 soldaten werden naar de schans bij de Venebrugge gestuurd. Tevens werd besloten om het klooster Sint Janskamp af te breken en het materiaal te hergebruiken voor de opbouw van de hutten. In de loop van de 17de eeuw nam de bijdrage van de Staten-Generaal aan de fortificatiën van Zwartsluis toe. In 1605 werd mr. Lucas Jans aangesteld om als ingenieur *'tott het fortificeren van de voorsz. plaetzen gebruyckt te worden'*. In oktober werd vastgesteld dat de schans in *'redelicke defensie gebracht'* was. In 1606 werden de werkzaamheden uitgebreid en werden er zelfs stenen gekocht om meer soldatenhutten in de schans te kunnen bouwen. Tijdens de werkzaamheden aan de schans werd in deze periode een wachtmeester, of majoor, aangesteld. Deze wachtmeester hield zich niet alleen bezig met het verzorgen van de wacht en het sluiten van de poort maar verrichtte ook kleine herstelwerkzaamheden. Daarnaast was hij ook verantwoordelijk voor het steken van de turf. Om te voorkomen dat er soldaten in de turfschepen gesmokkeld zouden worden, werden alle boten geïnspecteerd. Voor deze inspectie werd van de schippers een bijdrage gevorderd. Deze bijdrage bestond uit manden turf, al naar gelang de grote van het vaartuig. De manden turf waren bedoeld voor de Corps de Garde (=het wachthuis). In 1610 kwam er protest tegen deze verplichte turfafdracht. In deze periode van wapenstilstand met Spanje, bekend als het Twaalfjarig Bestand, werd toestemming gegeven om de poorten van de schans open te houden. Het vertrek van de soldaten vereiste meer toezicht van de wacht-

Op de locatie van de drie huisjes links op de foto was de Corps de Garde bij de Meppelerpoort gevestigd.

meester op het Corps de Garde, de soldatenhutten en de hameien. Dit terwijl het loon werd teruggebracht van 25 gulden naar 16 gulden, 13 stuiver en 12 penningen per maand. Opmerkelijk is dat er nog steeds gebrek is aan het aantal soldatenhutten.

In 1621 was het Twaalfjarig Bestand ten einde en was de vesting Zwartsluis geleidelijk aan in verval geraakt. De plaats was echter nog van voldoende belang om opnieuw versterkt te worden. In 1621 werd daarom besloten om het fort of de schans aan de zijde van het Meppelerdiep te versterken en uit te breiden. In 1624 lezen we dat er een versterking van het fort *'een aerden wal en borstweer gelecht door 't canael waerdoor de Wanneperveensche Sluis haere waeterlossinge hadde'*. Deze wal is voorzien van een stenen muur. Uit datzelfde jaar dateren ook strenge voorschriften over de bebouwing rondom de schansen. De eigenaar van de huizen buiten de gracht, die op een afstand van minder dan 40 roeden (circa 200 meter) van de gracht af stonden moesten worden afgebroken.

Ook werd het opeisen van turf, het zogenaamde turfsteken weer hervat. Dit turfsteken hoefde op dat moment niet alleen meer te gebeuren door middel van manden turf maar kon ook worden voldaan in geld, het zogenaamde steekgeld. Dit steekgeld werd pas in 1652 afgeschaft. Intussen had er ook een wisseling in het ambt van de wachtmeester of majoor plaatsgevonden. Na de dood van Hans Strobant nam Berent Duivelshoff het roer over. Berent werd op zijn beurt weer afgelost door Hubert Willems. Na Willems nam een lid van de familie Van Steenwijk de functie over. Deze familie zou tot het einde van de 17de eeuw het majoorschap in bezit houden.

In 1642 werd ook de kant van het Zwartewater van een stenen muur voorzien. Ook de dijk zou met een muur opgemetseld worden. De verschillende dijkplichtigen moesten hiertoe hun steentje bijdragen. De benodigde grond voor opvulling van het muurwerk zou gehaald mogen worden uit de landen van het klooster Sint Janskamp en Dikninge. Regelmatig kwamen er problemen aan de orde van erfgenamen die niet wilden meewerken aan het opmetselen van een stenen muur. Het niet opmetselen van de muur kon echter gevolgen hebben voor de subsidie. De drost van Vollenhove spoorde nu alle dijkplichtigen aan om mee te werken. In 1648

Foto van "De Dijk" in 1909. Links is de muur aan de kant van het Zwartewater zichtbaar.

werd dan ook de laatste hand gelegd aan de stenen muur. In 1649 verdwenen bij een dijkdoorbraak verscheidene huizen, een wachthuisje, de herberg de Roskam en delen van het bolwerk in de wade.

Het herstel liet even op zich wachten, maar op 11 september in datzelfde jaar werd besloten om de wade in de zeedijk bij Zwartsluis zo snel mogelijk te dichtten. Aan de gecommitteerden van de Raad van State werd een subsidie gevraagd voor het herstel van de dijk van een gedeelte van de schans. Dit was een absolute noodzaak omdat ook de enkele jaren eerder aangelegde stenen muur bij een doorbraak was verdwenen.

Op de kaart van Blaue uit 1649 zijn inderdaad vijf bolwerken te zien. Daarnaast zijn in de schans drie poorten, de Vollenhoofse-, de Hasselter- en de Meppelerpoort, aanwezig. De poorten waren van hout en bestonden uit grote deuren met daarin een kleiner deurtje, een klinket. Vóór de poorten waren hekken of hameien aangebracht. De schans is omgeven door een gracht, die op de locatie van de Meppelerpoort het breedst is.

Net als de poorten zijn ook de vijf bolwerken vernoemd naar de plaatsen waarheen de weg vanuit het bolwerk liep. Zo kennen we onder andere het Vollenhoofse- en het Meppelerbolwerk. Daarnaast lag er aan de westkant nog het Meulenbolwerk en wordt er in het archief van de Raad van State gesproken van het halve bolwerk buiten de Hasselterpoort. In het Meppelerdiep lag een staketsel dat door middel van een losse boom geopend kon worden.

Het werk aan de wade vorderde, maar ging niet snel genoeg. In 1650 vond opnieuw een doorbraak plaats waarbij huizen in de wade verdwenen. In 1651 werd wederom gestart met het dichtten. Richting Gedeputeerde Staten werd een nieuw verzoek gedaan voor een subsidie.

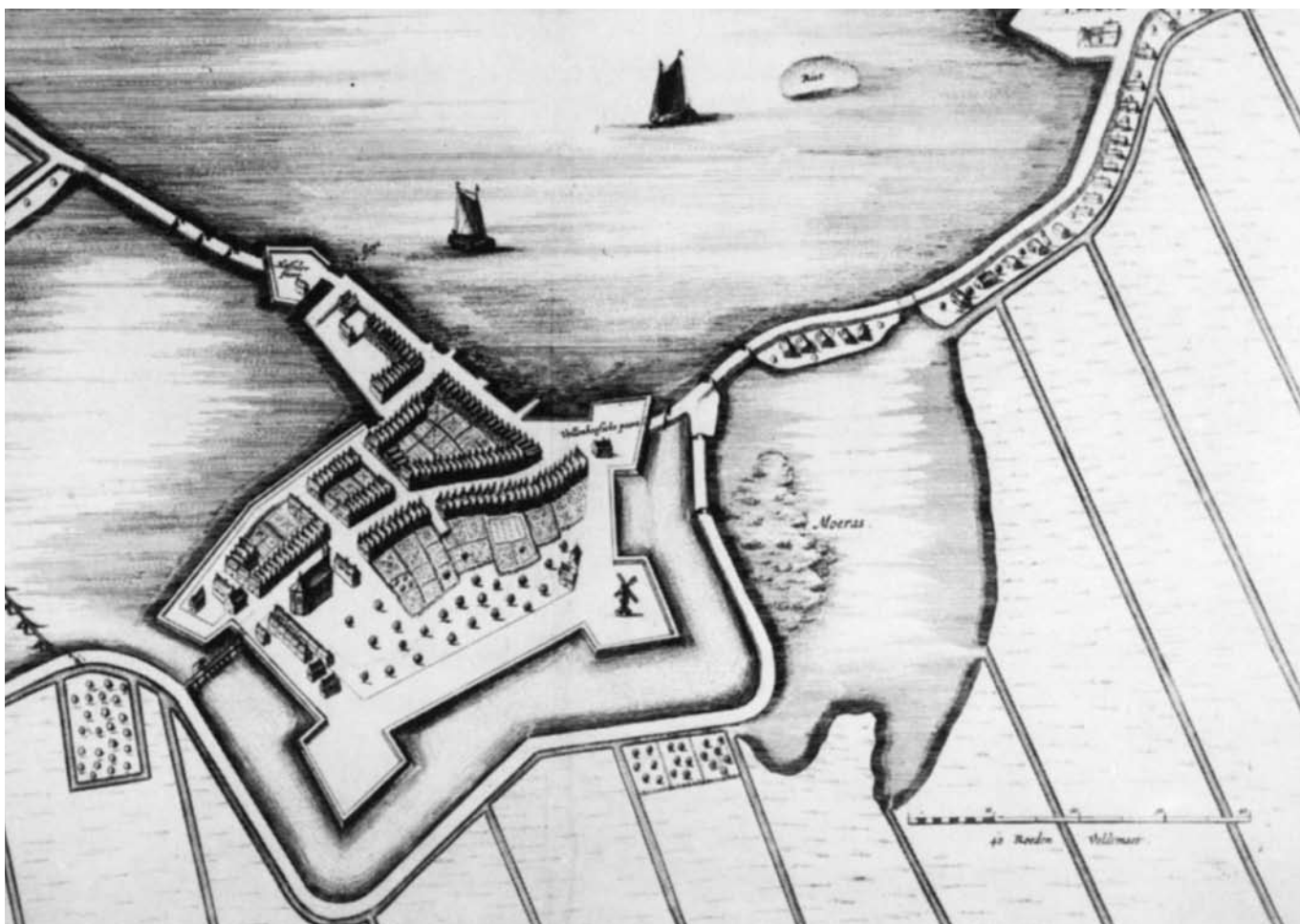
Het werk werd aangenomen door Jan Pietersen Puijs die in 1652 de werkzaamheden afrondde. Na een uitgebreide inspectie kreeg Puijs in augustus de derde termijn betaald. De subsidie van de Raad van State was toen nog niet binnen. Het zou tot augustus 1653 duren voordat de subsidie binnenkwam.

In 1653 braken in Overijssel politieke twisten uit. Deze twisten waren ontstaan met de conflicten over de opvolging van de drost van Twente en liepen al snel uit op een verstrengeling van persoonlijke veten met tegenstellingen tussen verschillende groepen. Binnen de Overijsselse Statenvergadering ontstond zelfs een verdeeldheid in twee partijen. Ook Zwartsluis raakte in dit conflict, wat mede bepaald werd door een verschil van mening over het stadhouderschap, betrokken. Vanwege het verlies aan inkomsten van geïnde havengelden in Hasselt werd besloten om in 1656 in Zwartsluis een bezetting te leggen. Majoor van Steenwijk werd opgedragen de versterkingen in orde te maken en toezicht te houden op het sluiten van de poorten. De bedoeling was om voortaan vanuit Zwartsluis de havenaccijns te innen. Lucas van Enschede werd als ingezetene van Zwartsluis de pachter van de havenaccijns. Hij kreeg het al snel aan de stok met de Hasseltenaren die uiteraard weigerden te betalen. Het conflict werd in 1657 opgelost, maar tien jaar later braken er al weer nieuwe politieke twisten uit. Deze twisten werden in 1671 afgesloten met een akkoord.

De verdedigingswerken waren in de tussentijd drastisch verwaarloosd en in verval geraakt. Provinciale besturen weigerden hun rekeningen te betalen wat tot gevolgen had dat de gecommitteerden van de Raad van State na hun inspectierondes geen partijen konden vinden die de werkzaamheden aan de schans uit konden voeren. In 1658 werd toch besloten om een aantal klussen aan de verdedigingswerken af te ronden.

Allereerst was de Vollenhoofsepoort aan de beurt. Jan Snoeck kreeg de taak om de *'aen de eene sijde seer overgesackte poort*

Plattegrond van Johan Blauw uit 1649

wat te onderschoren, gelijk mede de uijterste hameye buyten de voorn. poorte, die geheel vervalt ende van een grooten dienst is'. Besloten werd dat de hamei mocht worden afgebroken. In datzelfde jaar schreef de rapporteur van de Raad van State dat ook de courtine bij de Hasselterpoort vervallen was maar niet hersteld kon worden omdat een aantal eigenaren van de gronden waaruit normaliter de klei werd gehaald protest aandienden. Pas in 1660 werd wat aan het herstel van de wallen gedaan. Constant werd moeite gedaan om de verdedigingswerken te onderhouden maar steeds stuitte dit op problemen over de hoge kosten ervan. Na een dreigende invasie vanuit Munster werd de schans in 1665 opnieuw geïnspecteerd. Uit dit inspectierapport viel op te maken dat de wallen en borstweringen in een redelijke staat waren en zelfs deels waren vernieuwd. De valbrug bij de Meppelerpoort kon echter niet omhoog en moest gerepareerd worden, de Vollnhoofsepoort was vervallen en kon niet meer hersteld worden en ook bij de Hasselterpoort waren net als bij de Meppelerpoort de deuren niet beweegbaar. Daarnaast ontbrak bij de Hasselterpoort een pallasade of hamei. De herstelwerkzaamheden zouden snel plaats moeten vinden maar kwamen te laat. Op 19 september 1665 viel bisschop van Munster Berend van Galen Overijssel binnen. Door de verwaarloosde landsverdediging lukte het hem om op te rukken tot Rouveen. Zwartsluis

bereikte hij niet maar hij kwam wel angstvallig dicht in de buurt. Zwartsluis was echter direct na de inval in staat van paraatheid gebracht. Willem Jansen Smit kreeg met spoed de opdracht om waterbomen in het Meppelerdiep te maken en 'dat hij oversulcx daertoe aen de zijden in 't ondiepte sal gebruycken de palen onder de brugge buijten de Meppelerpoorte aende Swartesluijse ende dat de reste van de voors. brugge sal worden geemploijteert tot beddinge van batterijen aldaer, ende tot de waterbomen ingekoft ende gebruyckt eenige olde masten ende in diepte allene nije eijcken palen'. Hieruit valt op te maken dat er zowel oud hout, onder andere afkomstig van oude masten, als nieuwe eiken palen werden gebruikt. Voor de hulp bij de verdediging van Zwartsluis werden ook de ingezetenen gevraagd. Commandant Arckel was echter niet te spreken over de medewerking van deze ingezetenen en beklagde zich in 1666 over de nalatigheid van deze groep. Tijdens een inspectiebezoek in 1666 werd gemeld dat de in 1630 met subsidie gebouwde brug bij de Meppelerpoort was afgebroken omdat de brug niet meer werkte en dat het houtwerk was gebruikt 'tot beddinge der batterijen'. Interessant is verder dat wordt beschreven dat 'onder de eene batterie ligt een iseren stuck van twalef pont (een kanon dat kogels van 12 pond kon wegschieten), bij de Munsterschen oorlog daar begraven, vermijts geen affuyten daartoe waren'.

Het ontbreken van de brug zorgde voor ernstige ongemakken. De hoge kosten zorgden er uiteindelijk pas in 1671 voor dat er een bestek voor een nieuwe brug kwam. Hiervan zou een derde worden betaald door de burgers van Zwartsluis. Een nieuwe inval van de bisschop van Munster in 1672 gooide roet in het eten. Het lukte de bisschop nu wel om Overijssel in handen te krijgen. Op 5 juli 1672 capituleerde de Ridderschap van Overijssel en werd de bisschop van Munster als landsheer van Overijssel benoemd. Ook Zwartsluis had zich overgegeven en was toen nog belegerd met 48 musketiers en 24 piekeniers. De burgemeesters van Zwartsluis hadden nog wel geprobeerd om Zwartsluis te versterken maar het mocht niet meer baten.

De bisschop van Munster moest zijn zeggenschap in Overijssel delen met de Franse koning Lodewijk XIV en de aartsbisschop van Keulen. In een verslag met betrekking tot een aanval in 1672 op Zwartsluis wordt vermeld dat de schans door de Staatse troepen werd heroverd. Iets dat gedeeltelijk bevestigd werd door een brief van de Franse bevelhebber waarin melding wordt gemaakt van het verdrijven van de Hollanders. Een volgende aanval van 28 november 1672 waarbij 200 man Staatse troepen in richting van Meppel werd gestuurd om een Munsterse aanval te blokkeren en waarbij vanuit Blokzijl 500 soldaten oprukten naar Zwartsluis mislukte. Dit was te wijten aan de komst van de Franse troepen vanuit Zwolle die versterking boden aan de slechts 200 in de schans gelegde Munsterse soldaten. De Franse zagen de veelal zieke Munsterse troepen liever uit de schans vertrekken. Tot hun spijt konden de troepen echter blijven zitten. Wel werd bisschop Berend van Galen overtuigd om Zwartsluis beter te versterken om een eventuele volgende aanval af te kunnen slaan. Op 20 juli 1673 werd Zwartsluis opnieuw aangevallen. Het was de bedoeling om de schans vanaf vijf kanten aan te vallen. De Staatse cavalerie moest zorgen voor afleidingsmanoeuvres om de komst van troepen vanuit Steenwijk te voorkomen. Johan Maurits en Hans Willem van Aylva, luitenant-generaal van de troepen in Friesland zouden bij de Vollenhoofsepoort aanvallen; kolonel Gerrit van Amama zou proberen met behulp van biesbruggen over de brede gracht bij de Meppelerpoort te komen. Majoor van Maurick zou de Hasselterpoort aanvallen en een groot stenen huis net voor deze poort vernietigen. In dit laatste huis dat boven de wallen uitstak zaten 20 Munsterse soldaten gelegerd. Kolonel Henry Graham of Grim kreeg de opdracht de Hasselterdijk door te steken en de hulpstroepen vanuit Hasselt tegen te houden. Als sein voor de aanval diende een huis in brand te worden gestoken. Admiraal Lobs zou vanaf het Zwartewater met jachten en batterijen op vloten Zwartsluis bestoken. Het lukte door de palissade in het Zwartewater niet om dicht genoeg bij de schans te komen. Onder bevel van de Fransen werden de Staatse troepen door soldaten uit Hasselt, Kampen en Zwolle verdreven en mislukte de aanval. In totaal hadden circa 150 Staatse soldaten hierbij het leven gelaten of waren krijgsgevangenen genomen. Het mislukken van de aanval was te wijten aan de omvangrijke voorbereidingen die niet onopgemerkt plaats hadden kunnen vinden. Van een plan voor een hernieuwde aanval werd afgezien. De bevolking had ondertussen veel last van de inkwartiering van officieren en manschappen. Dit vanwege al de financiële eisen en de plunderingen die dit met zich mee bracht. Op 22 april 1673 werd de vrede van Keulen ondertekend en verlieten de Munsterse en Keulse troepen

Overijssel; de Fransen waren al eerder in april dat jaar vertrokken. In 1674 werd de schans voor het eerst weer door de Raad van State geïnspecteerd. Hierbij viel op dat de schans door de vijand aanmerkelijk was versterkt. De wallen waren verhoogd waardoor men gemakkelijk over de dijk kon kijken en rondom de wallen waren achter doornhagen palissaden aangelegd. Deze palissaden waren tijdens de laatste aanval een onaangename verrassing geweest en bestonden maar liefst uit drie rijen zwaar hout. Ook de situatie bij de Vollenhoofsepoort was verbeterd: *'de brugge aen de Vollenhoofsche poort die in het punct van bolwerck geweest is, hebben ter sijde van tselve gebracht, de voorscreven punct gesloten, ende op sijn behoerlijcke hoochte opgeset, mitsgaders op den steenen beer voor het bolwerck gemaect een hout redoutte ofte blockhuijs ende op den dijck ontrent 20 roeden van de punct een welgeordenneerde en hechte steenen redoutte'*. Voor de Hasselterpoort was de dijk met drie of vier zware rijen stevige houten palen versterkt. Ook aan de zijde van het Meppelerdiep was aandacht besteed aan de verdedigingswerken. Het Zwartewater en het Meppelerdiep waren afgepaald en gesloten met zware balken. Vooral de balken in het Zwartewater zorgden voor veel overlast voor de scheepvaart. In totaal werden er 268 grote en 50 kleine palen uitgetrokken. Deze palen zouden gebruikt kunnen worden voor het herstel van de brug bij de Meppelerpoort. Tot de bouw van de nieuwe brug maakte men gebruik van een veer met praam. In 1677 was de komst van de brug een feit.

In 1674 was ook geconstateerd dat de dijk en het paalwerk voor de Hasselterpoort over een lengte van twee en dertig voet in verval was geraakt en gerepareerd diende te worden. Hiervoor zouden veertig van de lichtste palen die stonden voor het muurwerk bij de Vollenhoofsepoort gebruikt kunnen worden. Hieruit blijkt dat men door de oorlog zo was verarmd dat men genoodzaakt was om oud bouw materiaal te gebruiken voor de herstellingen. In 1675 wordt de vesting van Zwartsluis omschreven als *'een plaats van natuuren door het omliggende water en door sijn vestingen en vijf bolwerken sterk'*.

Aan het eind van de 17de eeuw nam de belangstelling voor de schansen in Overijssel sterk af. De onderhoudskosten waren zeer hoog en Overijssel had daarom weinig behoefte om geld voor de versterking uit te trekken, vooral vanwege het feit dat eigenlijk de andere provincies meer belang hadden bij deze verdedigingswerken. Ook de Raad van State was van mening dat de werken hun functie hadden verloren en niet meer hoefden te worden onderhouden. De verdedigingswerken in de Zuidelijke Nederlanden tegen de belangrijkste mogendheid Frankrijk waren veel belangrijker. Dit betekent niet dat er helemaal niets meer aan onderhoud werd gedaan. In 1678 is de boomsluiters nog steeds actief en een jaar later zijn er nog steeds 3 konstabels, 27 musketiers en 13 piekeniers in de schans aanwezig. In 1680 is er alleen nog sprake van 3 konstabels en 1 commandant. Ook in het magazijn waren toen nog maar enkele kogels te vinden. Toch werd nog regelmatig wat aan onderhoud gedaan en werd in 1681 nog de vloer van het magazijn vernieuwd en werden de affuiten, rampaarden en andere materialen in een schuur opgeborgen. Van Steenwijk nam daarna steeds voor een periode van drie jaar het onderhoud voor zijn rekening en verhoogde zo onder andere de borstwering, bestrate de modderige gedeelten van de weg voor

Foto uit omstreeks 1930 met daarop wateroverlast op de hoek van het Metselaarsgat en de Dwarsstraat (10.tif)

de Vollenhoofse- en Meppelerpoort met moutstenen, verhoogde de muur van het bolwerk aan de Vollenhoofsepoort en herstelde de bruggen die bij de verdedigingswerken hoorden.

In 1688 verslechterde de situatie en werd de schans '*geheel defecteus bevonden*'. Het was zelfs zo erg dat werd opgemerkt dat de schans wanneer deze niet meer onderhouden zal worden dusdanig door hoogwater aangetast zal worden dat herstel niet meer mogelijk zal zijn. In 1694 worden de inspectierondes van de Raad van State gestaakt en wordt Zwartsluis omschreven als een vervallen fortresse.

In de jaren daarna werd het magazijn overgebracht naar Hasselt en werden ook de functies van wachtmeester en boomsluiters niet meer opgevuld. In 1709 kwamen de gevolgen aan het licht doordat de muur van het bolwerk bij de Vollenhoofsepoort was weggespoeld en een gedeelte van de wal begon af te brokkelen. Om inundatie van het gehele drostambt van Vollenhove te voorkomen diende reparatie plaats te vinden. In 1710 werden de reparaties na veel wikken en wegen over de kosten uitgevoerd. Over de vraag wie voortaan het onderhoud van de verdedigingswerken voor zijn rekening zou nemen werd met geen woord gerept. Ook deze vraag zorgde weer voor de nodige conflicten waarbij uiteindelijk door de Gedeputeerde Staten werd besloten dat de zowel de buiten- als binnengezeten een derde deel zouden moeten betalen. De problemen tussen de Wannepervenigers en Zwartsluizigers bleven oplaaien en in 1721 werd opnieuw afgesproken dat de Wannepervenigers twee derde deel zouden betalen en de ingezetenen van Zwartsluis een derde deel. Een andere oplossing voor de kosten, die het onderhoud van de waterkerin-

gen met zich meebracht, werd gezocht in de verpachting van de wallen. Dit ging echter niet van een leien dakje en het was duidelijk dat in 1722 de fortresse Zwartsluis definitief verleden tijd was.

Tegenwoordig is van het grondplan van de schans weinig meer te ontdekken. De Buitenhavendijk en rondweg achter het Buitenkwartier hebben gezorgd voor een uitbreiding aan de kant van het Zwartewater. De oude stenen muur uit 1642 liep tussen de Grote Kolksluis en het Hotel Roskam en is rond 1910 uit het zicht verdwenen. De muur liep in de richting van de Nieuwe Dijk (Stationsweg) en sloot met een haakse bocht aan op die dijk. Het Hotel Roskam en de aangrenzende huizen stonden op het Vollenhoofsebolwerk met de Vollenhoofsepoort. De Hasselterpoort lag op de plek waar tegenwoordig de Grote Kolksluis ligt. De Meppelerpoort lag enkele meters voor de plaats waar de Kerkstraat overgaat in de Zomerdijk. De huidige Dwarsstraat was in het verleden een stuk vestinggracht en heette vroeger ook wel het Metsela(d)ersgat.

4.5. De kalkbranderij

Het onderzoeksgebied is op het oudste kadastrale minuutplan van 1832 aangeduid met nummer 1115 en 1116. In de bijbehorende Oorspronkelijke Aanwijzende Tabel (OAT) is aangegeven dat op het perceel 1115 sprake is van een huis, erf en grutterij. Op perceel 1116 bevond zich de tuin. Beide percelen waren eigendom van Jacob ten Brink. Jacob ten Brink was kalkbrander van beroep.

De kalkbranderij was in Zwartsluis een belangrijke industrietak. In kalkovens werd met behulp van turfuren uit schelpen kalk gewonnen. De noodzakelijke turf was in Zwartsluis door de gunstige ligging en de aanwezigheid van een belangrijke turfmarkt ruimschoots voorhanden. Ook de aanvoer van de schelpen via de Zuiderzee was door de ligging aan het Zwartwater eenvoudig. De oudste vermelding van een kalkoven in Zwartsluis dateert uit 1538. In dat jaar wordt een stuk land van het al eerder genoemde klooster Clarholz aangeduid als *'onssen lande by den kalckoven'*. In een inspectierapport van de Raad van State uit 1671 met betrekking tot de verdedigingswerken, wordt melding gemaakt van een kalkoven aan het begin van de Zomerdijk buiten de Meppelerpoort. Het plaatsen van een kalkoven net buiten de verdedigingswerken was niet toegestaan. Bovengenoemde kalkoven aan het begin van de Zomerdijk lag dicht bij het onderzoeksgebied. Het is zelfs niet uit te sluiten dat in het onderzoeksgebied gebouwen bestaan die onderdeel uitmaakten van de kalkbranderij. Naast ovens had men bijvoorbeeld ook schuren nodig voor de opslag van turf en schelpen.

Veel eigenaren van kalkovens hadden naast de ovens zelf ook stukken veengrond tot hun beschikking. Hierdoor waren ze in staat om zelf voor brandstof te zorgen.

De hoeveelheid kalkovens in de loop der eeuwen in Zwartsluis is onbekend. In 1728 worden in een conflict negen kalkbranders in Zwartsluis genoemd en vier aan de Nieuwesluis. Het aantal ovens dat hierbij hoort is onduidelijk.

In 1772 is er sprake van twintig kalkovens. De eigenaren hiervan doen in dat jaar een verzoek om voortaan *'geene meerdere kalkovens gebouwt, gezet of gebruyckt zullen mogen worden boven de voorschreevene twintig, waarin thans gebrandt of gestookt*

Eigenaar	Aantal kalkovens
Cornelis Wilhelmus de Vriese	7
Balthasar Tobias	6
Jan Koster	4
Jan van Raalte	3
Hendrik Visscher	3
Herman de Goede	2
Willem van Setten	2
Johannes van Setten	2
Totaal	29

lijst met eigenaren van kalkovens en het aantal in 1812.

word'. Het verzoek werd door de Staten van Overijssel afgewezen. In 1812 worden er 29 kalkovens in Zwartsluis vermeld.

In totaal waren in deze 29 ovens 128 mensen werkzaam. In 1832 waren er volgens de kadastrale legger van de 29 ovens nog 26 over. Geleidelijk aan ging het bergafwaarts met de kalkbranderij. Een belangrijke oorzaak is de invoer van goedkope buitenlandse steenkalk. Daarnaast was de prijs van turf belangrijk voor het in bedrijf houden van een kalkbranderij.

De introductie van cement betekende de definitieve doodsteek van de kalkbranderijen. In het begin van de 20ste eeuw stonden er aan weerszijden van het Meppelerdiep nog tien waarvan er slechts twee in gebruik waren. In 1930 was het definitief gedaan met de kalkovens in Zwartsluis.

Kalkovens aan de Zomerdijk in Zwartsluis

5. Sporen en structuren

5.1. Een profielopname door het Meppelerbolwerk

Een belangrijk doel van het archeologisch onderzoek in de tuin van Van der Woude en de SNS Bank is de opname van een profiel door een deel van de schans. Dit profiel bevat informatie over de opbouw en datering van de schans. Daarnaast zijn in het profiel mogelijk verschillende fasen herkenbaar die verwijzen naar uitbreiding of herstelwerkzaamheden aan de schans.

De onderste laag van het profiel bestaat uit een laag bruingroen zeggeveen en maakt onderdeel uit van de natuurlijke bodem. De top van dit veenpakket is veraard en bevat puindeeltjes.

Op het veenpakket ligt een ophogingspakket dat bestaat uit lagen klei, zandige klei en veen.

In de kern van dit deel van het Meppelerbolwerk, dat zich uitstrekt aan beide zijden van de Meppelerpoort, liggen de verschillende lagen in het ophogingspakket horizontaal op elkaar. In de richting van de gracht liggen de lagen schuin op elkaar gestapeld. De ligging van de lagen maakt aannemelijk dat bij de aanleg van het bolwerk gestart is in het midden en dat het aardlichaam later richting de gracht is uitgebreid. De top van het bolwerk is later

geëgaliseerd. Hierdoor was geen duidelijke onderwal meer te herkennen

In het tweede kwart van de 17de eeuw is een deel van de schans uitgebreid en van een stenen muur voorzien. In 1642 is een stenen muur gebouwd, die liep tussen de Grote Kolksluis en het Hotel Roskam. Deze muur is rond 1910 uit het zicht verdwenen. In 2011 is deze muur tijdens graafwerkzaamheden aan de Stationsweg weer aan het licht gekomen. De muur is op dat moment getekend en gedocumenteerd. Tevens was het mogelijk om van de muur één funderingspaal te bemonsteren voor dendrochronologisch onderzoek. Uit dit onderzoek blijkt dat de paal afkomstig is van een boom die groeide in Zweden en in de zomer/winter van 1641 is gekapt. Deze datering sluit dus zeer goed aan bij de historische gegevens

5.2. Gracht

Uit de historische bronnen en topografisch kaartmateriaal is bekend dat de gracht aan deze zijde van de schans het breedst is. Deze gracht werd aangeduid als Metselaarsgat en ligt voor een groot deel onder de huidige Dwarsstraat.

In de opgravingsput is de scheiding tussen gracht en schans als een lijn waargenomen. Door de beperktheid van de opgraving was het niet mogelijk om in de vulling van de gracht te kijken.

Wanneer de gracht gedempt is, is nog niet duidelijk. In 1832 is de gracht duidelijk zichtbaar en wordt deze zelfs als haven gebruikt. Naast grote hoeveelheden turf werden in de inham of haven ook schelpen overgeslagen om te kunnen gebruiken in de kalkbrandderijen. In een krant uit 1865 blijkt de gracht nog steeds open te zijn. In de gracht ligt op dat moment een schip van 40 ton dat te koop wordt aangeboden.

5.3. Kuilen (S1 en S55-56)

Tijdens het onderzoek zijn drie kuilen (S1, 55 en 56) aangetroffen die gevuld waren met klei met brokken veen. De functie en datering van deze kuilen is niet bekend.

5.4. Houten palen (S2-3, S13-29, S21-22 en S34)

In de opgravingsput is een aantal houten palen aangetroffen waarvan de functie niet direct duidelijk is. De houten palen kunnen gediend hebben als een soort beschoeiingspalen om de verschillende opgebrachte lagen op zijn plek te houden. Een andere mogelijkheid is dat de palen gefungeerd hebben als funderingspalen en dat bovenop de palen een plank heeft gelegen waarop een bakstenen muurtje heeft gestaan.

5.5. Bebouwing

De bebouwing in het onderzoeksgebied heeft hoofdzakelijk bestaan uit bijgebouwen en schuren. De gebouwen zullen groten-deels van hout zijn geweest. Alleen de fundering of voerting kan van baksteen zijn geweest.

Alleen achter de voormalige SNS Bank zijn de fundamenten van een woonhuis aangetroffen. Van dit woonhuis is alleen een deel van de oostelijke zijmuur (S49-53) en een kelder (S36-47) bewaard gebleven. De westelijke zijmuur ligt onder de steeg. Deze steeg die naar het cachot liep, is in het verleden veel smaller geweest.

De kelder heeft onder de achterzijde van het gebouw gelegen. Van de voorkant is niets bewaard gebleven. Een stuk muur (S48) en een poer (S42) lagen op de grens tussen de achter- en voorkant van het pand.

Zoals vermeld lag het huis achter de SNS Bank. Het gebouw van de SNS Bank is gebouwd op de locatie van sloopstaghrijn Jalink. De firma Jalink was bekend van de handel in scheepsbehoeften en hield zich onder andere bezig met de zeilmakerij, taande-

rij en tuigage van schepen. Op veel oude foto's van Zwartsluis is dit hoge rechthoekige gebouw zichtbaar. Op de buitenzijde van het gebouw zijn vaak duidelijk de woorden 'Jalink' en 'Scheepsbehoeften' te lezen.

5.5.1. Bijgebouw 1 (S4-8)

Van dit gebouw zijn slechts twee bakstenen poertjes (S7-8) en een rijtje plavuizen (S4-6) bewaard gebleven. Van beide poertjes was nog slechts twee lagen baksteen bewaard gebleven. Als bouw materiaal zijn verschillende steenformaten gebruikt. Poer (S7) bestond uit rode en gele steen van 18x8x3.5, terwijl poer (S8) bestaat uit rode stenen van 22x10x4. In het rijtje plavuizen (S4-6) zijn rode plavuizen van 22x22x3 en groen en oranje plavuizen van 18x18x2.4 verwerkt.

5.5.2. Bijgebouw 2 (S11-12 en S24-31)

De restanten van een vloer van breukstenen en plavuizen (S11-12) ligt op de locatie waar in 1832 op het kadastrale minuutplan een bijgebouw is aangegeven. Dit gebouw wordt omschreven als grutterij. Vermoedelijk is dit gebouw na 1832 uitgebreid. Het houten funderingsmateriaal (S24-30) en de bakstenen poer (S31) liggen in het verlengde van het gebouw uit 1832. De ligging bovenop de gedempte gracht maakt aannemelijk dat deze uitbreiding in ieder geval na het midden van de 19de eeuw moet dateren. Of ook het stuk muur (S23) dat parallel ligt aan de houten fundering bij het gebouw heeft gehoord is onduidelijk. Het baksteenformaat 22x10.5x4 cm. is groter dan dat van de poer (S31) van 21.5x10.5x4 cm.

5.5.3. Beerkelder (S9-10)

De rechthoekige baksteenkelder heeft gehoord bij een pand aan de Handelskade en lag aan de achterzijde van het perceel. Het baksteenformaat van de kelder bestaat uit 20x10x4.5 cm. In de kelder is vondstmateriaal uit de 19de en 20ste eeuw geborgen.

De stenen muur uit 1642, waarneming aan de Stationsweg in 2011.

Het steegje naar het cachot, foto Albert Greveling.

Het woonhuis op de lokatie achter de SNS Bank, toen nog Bondsspaarbank geheten, foto Albert Greveling.

Luchtfoto van vóór 1934.

6. Vondstmateriaal

6.1. Inleiding

Het merendeel van de vondsten is afkomstig uit de ophogingslagen en de beerkelder. Binnen de vondsten uit de ophogingslagen is een selectie gemaakt. Hierdoor worden niet alle vondsten beschreven. De vondsten uit de beerput worden behandeld als gesloten vondstcomplex en daardoor in zijn geheel beschreven.

6.2. Aardewerk uit de ophogingslagen

Het merendeel van het vondstmateriaal is fragmentarisch bewaard gebleven. Dat wil zeggen dat er nauwelijks complete voorwerpen te reconstrueren zijn. Een uitzondering is een vrijwel compleet bord van roodbakkerd aardewerk. Het bord heeft op de spiegel een versiering van overkruisende slibboogjes. Aan de onderzijde bevinden zich drie standlobben. Dergelijke borden komen veel voor in laat 16de- en vroeg 17de-eeuwse vondstcomplexen. Naast lokaal roodbakkerd aardewerk komen er in de ophogingslagen aardewerksoorten voor die geïmporteerd zijn.

Van Chinees porselein zijn twee scherven afkomstig die gerekend kunnen worden tot het kostbare en luxe kraakporselein. Het eerste fragment is afkomstig van een kop met licht uitstaande rand. De bovenzijde van de kop heeft een golfrand. Het randfragment laat het helaas niet toe om de kop in te delen tot een bepaald type. De kop met een diameter

van circa 8 cm lijkt qua vorm het meest verwant aan de kraaikoppen of papegaaikoppen. De versiering wijkt echter duidelijk af en vertoont gelijkenis met versieringen op Overgangsporselein (ca. 1620-1680). Papegaaikoppen worden in alle gevallen gekenmerkt door de aanwezigheid van een vogel aan de binnenzijde op de wand. Op basis van de versiering kunnen verder twee verschillende soorten worden onderscheiden. De meest voorkomende soort is volgens Rinaldi het type dat een indeling heeft van smalle en brede panelen. Dit type wordt door Rinaldi aangeduid als Shape IV.1. De tweede soort, met een versiering waarbij de indeling in panelen ontbreekt, komt volgens haar in zowel Westerse als Oosterse collecties weinig voor. Ostkamp merkt terecht op dat juist van dit type in Nederlandse steden, als bijvoorbeeld Alkmaar, regelmatig voorwerpen te voorschijn komen.¹⁶ Dit type kop lijkt tevens model te hebben gestaan voor eigentijdse imitaties in faience. De papegaaikoppen worden in het algemeen gedateerd in de periode 1595-1645, waarbij het type zonder panelen hoofdzakelijk tot 1620 voorkomt.

Aan de hand van de geschatte diameter van 8 cm bestaat er een mogelijkheid dat de kop gerekend kan worden tot het type Shape V. Deze zogenaamde 'bell cups' zijn verwant aan de papegaaikoppen maar meestal kleiner en hebben op het onderste deel van de wand een brede witte band. De koppen van het type Shape V kunnen gedateerd worden in de periode 1620-1635.¹⁷ Op basis van de versiering van de kop lijkt een datering tussen 1635-1650 het meest aannemelijk.

Deze datering sluit goed aan bij de datering van een fragment van een bord. Het bord kan op basis van de versiering, die bestaat uit een watervogel in een landschap binnen een omlijsting, ingedeeld worden onder het type Rinaldi Border VII.3. Borden van dit type zijn veel gevonden in de 'Hatcher Cargo' en kunnen gedateerd worden in de periode 1630-1650.¹⁸

Ter illustratie van de zeldzaamheid van Chinees kraakporselein is gekeken naar de vondsten van deze keramiekgroep in Zwolle. In Zwolle, waar al ruim vijfentwintig jaar archeologisch onderzoek plaats vindt, zijn in totaal niet meer dan tien stuks van dit kraakporselein opgegraven.

Drie scherven zijn toe te schrijven aan aarde werk uit het Noord-Duitse Wesergebied. Deze keramieksoort is in de periode 1580-1630 in grote hoeveelheden naar Nederland geëxporteerd. Binnen de scherven bevinden zich fragmenten van een pot en twee borden. De pot met bandoor wordt gekenmerkt door een lichtroze baksel met daarop een laag witte slib. Op deze witte slib is met een radstempel een versiering aangebracht. Op deze versiering zijn vervolgens in rode en groene slib stippen aangebracht. Dit voorwerp is uit het Wesergebied geïmporteerd.

Binnen de scherven van de borden zijn twee verschillende soorten te ontdekken. Het kleinste fragment heeft een versiering van rode banden op een geheel witte sliblaag. Het groter fragment is versierd met witte banden op een volledig rode onderlaag. Om de versiering te accentueren is groene slib gebruikt.

Uit dezelfde periode 1580-1630 is ook een fragment van een bord of kom van Werra keramiek. Deze keramieksoort wordt gekenmerkt door een helderrood baksel waar in de witte slib versieringen zijn ingekrast. Op de scherf is een deel van de kop van een haas zichtbaar.

Binnen het majolica zijn naast scherven met een blauwwitte ver-

siering ook borden met een polychrome versiering aangetroffen. Tot de vroegste exemplaren kan een scherf met op de vlag driehoeken en strepen worden gerekend. Borden met deze versiering zijn zowel in de Noordelijke- als Zuidelijke Nederlanden vervaardigd. De borden worden veelal gedateerd in de periode 1525-1575 maar komen ook in het eerste kwart van de 17de eeuw nog voor.

Een goed voorbeeld hiervan is een scherf van een bord met op de spiegel een gestileerd bloemmotief in blauw, oranje en groen. Dit bord kan prima in de periode 1600-1625 geplaatst worden.

Fragmenten van chinees porselein (1630-1650).

Fragmenten van weser keramiek (1580-1630).

Fragment van werra keramiek (1580-1630).

Fragment van vlag met driehoeken en strepen uit de periode 1525-1575.

Scherven met Wanli versiering uit 1600-1650.

Fragment van spiegel met gestileerde bloem uit de periode 1600-1625.

Schaakbordpatroon uit 1600-1650.

Spiegel met bloemmotief en slordige lichtgroen achterzijde.

Drie andere scherven met op de vlag servetwerk dateren eveneens uit de periode 1600-1650.

Kom met bloemmotief uit 1600-1650.

Dit geldt ook voor een bord met bloemmotief op de spiegel. Als kleuren zijn blauw en geel gebruikt. Opmerkelijk bij dit bord is het rode baksel en de slordige achterzijde. Op deze achterzijde met een lichtgroene kleur lijkt de laag loodglazuur te ontbreken. Daarnaast zijn in de groene sliblaag tal van sporen en putjes te zien die wijzen op een te hoge temperatuur.

Drie scherven zijn afkomstig van borden met een blauwwit versiering van Wanlivakken met symbolen. Deze borden kunnen gedateerd worden in de periode 1600-1650.

Ditzelfde geldt ook voor een fragment met een schaakbordpatroon. Deze versiering lijkt ontleend te zijn aan Italiaanse voorbeelden en komt al aan het eind van de 16de eeuw voor. Naast borden is er ook een deel van een diepe kom aangetroffen. De kom is op de bodem voorzien van een bloemmotief in blauwwit. Rest verder nog een deel van een witte kom.

Van faïence zijn enkele kleine scherven van borden en een kom. In totaal zijn daarnaast drie scherven van plooischtels aangetroffen. Het gaat om een wit exemplaar dat in Nederland vervaardigd moet zijn en twee fragmenten van schotels met een blauwwit versiering.

Alle faïence fragmenten kunnen net als het majolica gedateerd worden in de periode 1600-1650. Onder het roodbakkerend materiaal is een grote groep borden met ringeloorversiering en standlobben. Van roodbakkerend aardewerk is verder kookgerei dat bestaat uit grappen, enkele bakpannen en steelkommen. In het witbakkerend, veelal groen geglaazuurd, komen eveneens grappen en een enkele bakpan voor.

Een bijzondere scherf uit de ophogingslaag is afkomstig van een kacheltegel. Het gaat om een fragment van een plaattegel met een datering van 1525-1575. De einddatering is gebaseerd op de kleding. De voorstelling zelf heeft waarschijnlijk betrekking op de Drie koningen. De tegel doet sterk denken aan een fragment uit Deventer waarop Balthasar is weergegeven.

De kacheltegel is vervaardigd van roodbakkerende klei. Op de roodbakkerende klei is vervolgens een witte sliblaag aangebracht met daarop een groene glazuur. De kacheltegel is gemaakt in een mal. De achterkant is bedekt met streepjes. Een verschijnsel dat ook bij kacheltegels van het Huis Hengelo en Bentelo voorkomt.

6.3. Aardewerk uit de beerkelder

Uit deze beerkelder komt een klein honderdtal voorwerpen uit de periode 1890-1910. Het complex kan mogelijk wat ruimer gedateerd worden in de periode 1880-1915. Het zijn voornamelijk Europees porseleinen en industrieel witte voorwerpen. De meeste hebben betrekking op drinkgerei, maar onder het industrieel wit bevinden zich ook enkele eetborden. Er zijn meer dan 20 porseleinen schotelletjes en iets meer dan de helft aan kopjes. Eén schotelletje behoort tot een nieuw type met inwendig een verdiepte cirkel waarin het kopje geplaatst kan worden. Veel schotelletjes hebben een polychrome transferprint en corresponderen met kopjes. Bij één schotelletje (ep-bor-5) hoort een nieuw type kopje (ep-kop-16) met gelijke versiering, bestaande uit een band van

bloemetjes. Datzelfde type heeft ook meerdere, ingewikkeldere vormen gehad. Er is ook een nieuw type melkkannetje, klein en hoog (ep-kan-6) en een nieuw type reukwaterflesje (ep-fle-2)

De eetborden komen voor in de typen w-bor-1, 2, 4, 6 en 8, met beeldmerken als Polling 80B, 86B, 530 A en 551A.¹⁹ Het laatste beeldmerk is van het decor Andrée, dat volgens Bogaers gevoerd is van 1900-1910.²⁰

Bij de koppen komen we beeldmerken tegen als Polling 550, 90B en 551D.²¹ Een iw-kop-2 heeft als decor Tancrede.²² Het beeldmerk hoort bij de periode 1900-1910, maar volgens Polling kan het door de toevoeging 'Made in Holland' boven het beeldmerk, gedateerd worden van 1895 tot 1900, een heel nauwe datering dus.²³

Een nieuw type kop heeft een DIV.II toevoeging boven het beeldmerk en dateert hiermee in de periode 1900-1937.²⁴ Een tweede kop behoort eveneens tot een nieuw type, heeft een standingbodem en is versierd met stempelwerk in blauw en geel.

Melk is goed voor elk in groen, staat op een beker. Als Regout signatuur komt deze belettering voor tussen 1908 en 1911.²⁵ Het exemplaar is helaas archeologisch niet compleet. Een kwispedoor heeft als beeldmerk Polling 50A.²⁶ Door de breuk boven de e kan hij gedateerd worden in 1893. De bodem van een pispot heeft een Polling 550 beeldmerk en ook hier is er 'Made in Holland' aan toegevoegd boven het beeldmerk.²⁷ Verder is er nog een fragment van een kom en van een theelicht.

Ook bij het glas zitten enkele nieuwe typen. Het betreft dan de vorm van een vijftal reukwaterflessen. Ze zijn bijna vierkant in de basis, hebben een korte hals en een verdikte rand. Daarnaast zijn er twee andere typen, waarbij bij één fles op de lange zijden teruggelegen vlakken aanwezig zijn. Het andere, kleinere type heeft een achthoekig grondvlak. De rest van de scherven is voornamelijk afkomstig van reukwaterflessen of medicijnflesjes. Daarnaast komen nog fragmenten voor van vensterglas en lampenglas. Ook is er één oogglas en een fragment van een vogelrinkbakje aanwezig.

Het lokale aardewerk is minimaal vertegenwoordigd. Een bijna complete test (r-tes-12), een fragment van een deksel en een onbekende scherf. Een hondenschedel en een kippenbotje vormen het totaal aan botmateriaal.

Het is moeilijk om op basis van het vondstmateriaal een indicatie te geven van de sociaaleconomische status van de gebruikers van deze beerkelder. Er is nauwelijks vergelijkingsmateriaal in de literatuur. Slechts één vondstcomplex uit de periode 1875-1925 is bekend. Het gaat om een waterkelder aan de Meeuwenweg 1 in Kampen.²⁸ Hierin komt veel meer lokaal vervaardigd aardewerk voor. Het industriële Regout of witbakkerend aardewerk is voornamelijk onversierd en het percentage Europees porselein is laag. Bij het vondstcomplex uit Zwartsluis is juist het percentage Europees porselein hoog, waarvan een groot deel nog versierd is met transferprint of met een reliëfversiering. In het gewonnen industrieel witgoed van de Regout en Céramique fabrieken komt ook meer versierd materiaal voor. Het is daarmee aannemelijk dat we in Zwartsluis te maken hebben met een rijkere context dan in Kampen.

7. Conclusie

Uit de opgravingsresultaten blijkt dat de natuurlijke bodem in het onderzoeksgebied bestaat uit zeggeveen. De top van dit veenpakket is veraard en bevat puindeeltjes.

Op het veenpakket ligt een ophogingspakket dat bestaat uit lagen klei, zandige klei en veen. Dit ophogingspakket heeft te maken met de aanleg van het verdedigingswerk. Het gaat hier hoofdzakelijk om de kern van het Meppelerbolwerk, dat zich uitstrekt aan beide zijden van de Meppelerpoort. De verschillende ophogingslagen liggen hier horizontaal op elkaar.

De aanleg van verdedigingswerken in Zwartsluis gaat terug tot 1521. In dat jaar worden door de Geldersen 'over dat Swartewater op die Swartesluis dwers tegover Geelmuden' tijdelijke versterkingen aangelegd. Op 3 oktober 1527 wordt een aanvang gemaakt met de bouw van de schans. In opdracht van Karel van Gelre werd door overste Willem Waterman een bolwerk aangelegd dat door aarden wallen was omgeven. De exacte omvang van de schans uit deze periode is niet bekend. De schans is in de 17de eeuw geleidelijk aan vergroot. In 1621 werd besloten om het fort of de schans aan de zijde van het Meppelerdiep te versterken en uit

te breiden. In 1624 lezen we dat er een versterking van het fort 'een aerden wal en borstweer gelecht door 't canael waerdoor de Wanneperveensche Sluis haere waeterlossinge hadde'. Deze wal is voorzien van een stenen muur. Uit datzelfde jaar dateren ook strenge voorschriften over de bebouwing rondom de schansen. De huizen van eigenaren buiten de gracht, die op een afstand van minder dan 40 roeden (circa 200 meter) van de gracht af stonden moesten worden afgebroken.

In 1642 werd ook de kant van het Zwartewater van een stenen muur voorzien. Ook de dijk zou met een muur opgemetseld worden. In 1648 werd de laatste hand gelegd aan de stenen muur. In de onderste ophogingslagen in het profiel zijn enkele steengoed scherven uit de 14de en 15de eeuw aangetroffen. Het gaat hier om blank steengoed uit Siegburg. Helaas is het onmogelijk om dit materiaal aan bewoningssporen te verbinden. De scherven kunnen ook met het ophogingsmateriaal van elders zijn meegenomen. Het merendeel van het vondstmateriaal dateert uit de periode 1625-1650 en is vermoedelijk te koppelen aan een latere uitbreiding van de schans. In deze periode zal de oude schans zijn

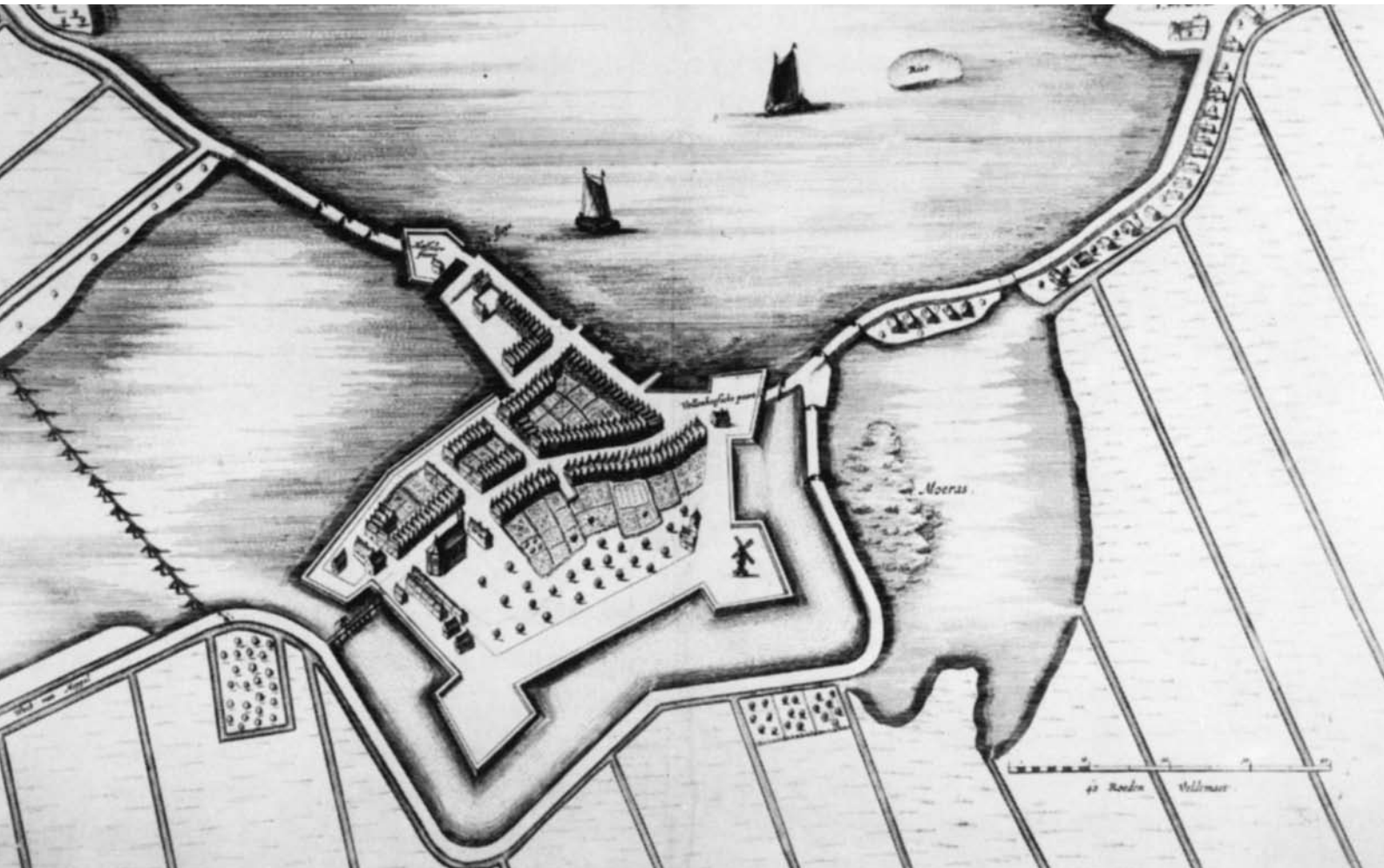
vergroot met het Meppelerbolwerk. In de periode daarna zijn er regelmatig herstelwerkzaamheden aan de schans verricht en is ook een deel voorzien van stenen muren.

Zo is in 1642 een stenen muur gebouwd die liep tussen de Grote Kolksluis en het Hotel Roskam. Deze muur is rond 1910 uit het zicht verdwenen. In 2011 is deze muur tijdens graafwerkzaamheden aan de Stationsweg weer aan het licht gekomen. De muur is op dat moment getekend en gedocumenteerd. Tevens was het mogelijk om van de muur één funderingspaal te bemonsteren voor dendrochronologisch onderzoek. Uit dit onderzoek blijkt dat de paal afkomstig is van een boom die groeide in Zweden en in de zomer/winter van 1641 is gekapt. Deze datering sluit dus zeer goed aan bij de historische gegevens.

Van de bebouwing binnen de schans is niets teruggevonden. Alle sporen van bebouwing dateren uit de 18de en 19de eeuw. Onder de sporen bevinden zich fundamenten van een woning achter de SNS Bank, twee bijgebouwen en een beerkelder die behoort heeft bij een pand aan de Handelskade. Uit deze beerkelder komt materiaal uit de periode 1880-1915.

Het beperkte archeologisch onderzoek heeft een goed beeld gegeven van dit deel van de schans en vormt een leidraad voor verder onderzoek binnen de historische kern van Zwartsluis.

8. Noten & Literatuur

1. Kuijer en Rosing 1994, 134.
2. Kuijer en Rosing 1994, 74.
3. Kuijer en Rosing 1994, 74.
4. Kuijer en Rosing 1994, 77.
5. Kuijer en Rosing 1994, 122.
6. Kuijer en Rosing 1994, 134.
7. meldingsnr. 17939 betreft een neolithische hamerbijl; meldingsnr. 23109 betreft een hamerbijl uit de Bronstijd.
8. Wullink 2005, 8.
9. Griffioen 2009, 5.
10. Klomp 2009.
11. Griffioen 2009, 23.
12. Ten Hove 1991, 44.
13. Mondelinge mededeling Albert Greveling.
14. Hiertoe worden ook de bewoningskernen direct buiten de stad gerekend.
15. Eijken 1983, 51-53.
16. Ostkamp 2003, 22.
17. Rinaldi 1989.
18. Rinaldi 1989.
19. Polling 2006, resp. 36, 38, 91 en 96.
20. Bogaers 2002, 175.
21. Polling 2006, resp 95, 38 en 96.
22. Bogaers 2002, 180.
23. Polling 2006, 94.
24. Polling 2006, 96. Beeldmerk 551D.
25. Regout signatuur 9576.
26. Polling 2006, 16.
27. Polling 2006, 95.
28. Clevis en Smit 1990, 53-54.

Bogaers, M.R. 1992. *Drukdecors op Maastrichts aardewerk (1850-1900)*. Lochem.

Clevis, H. en M. Smit. 1990. *Verscholen in Vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*.

Eijken, E.D. 1983. De Overijsselse bezittingen van het Westfaalse klooster Clarholz. In: *Overijsselse historische bijdragen*. 98^e stuk, 42-85.

Griffioen, A. 2009. Zwartsluis, Klein Lageland verdiept. Een archeologische begeleiding. *ADC ArcheoProjecten Rapport 1934*.

Hove, J. ten. 1991. De Fortresse Zwartsluis. In: G.J. van Kolmeschate, J. ten Hove, J. Hagedoorn en P. Datema (red.) *Zwartsluis tot 1800. 'Een groot en deftig dorp'*, 25-68.

Hove, J. ten. 1991. Sluizen, turf en scheepvaart. In: G.J. van Kolmeschate, J. ten Hove, J. Hagedoorn en P. Datema (red.) *Zwartsluis tot 1800. 'Een groot en deftig dorp'*, 68-78.

Kuijjer, P.C. en H. Rosing. 1994. *Bodemkaart van Nederland 1:50000. Toelichting bij kaartblad 21 Oost Zwolle*.

Polling, A. 2006. *Maastrichtse ceramiek. Merken en Dateringen*. Lochem. Zevende druk.

Ostkamp, S. 2003. De introductie van porselein in de Nederlanden. In: Kraak. Begeerlijk porselein uit China. *Vormen uit vuur 180/181*, 14-31.

Rinaldi, M. 1989. *Kraak Porcelain. A moment in the History of Trade*.

Wullink, A. 2005. Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van bureau- en booronderzoek, bij het busstation te Zwartsluis, gemeente Zwartewaterland (Ov.). *ARC-Rapporten 2005-53*.

Catalogus

1. Vondstnummer
2. Code van het type
3. Objectdatering
4. Maten in centimeters: diameter max/hogte/diameter bodem
- 5a. Baksel
- 5b. Oppervlaktebehandeling
- 5c. Beschrijving van de decoratie
- 6a. Bodem
- 6b. Oor/steel
- 6c. Diversen
7. Functie/naam
8. Productiecentrum
9. Literatuur

1

- 1 Han11 1-5-1
- 2 iw-bek
- 3 1875-1950
- 4 7.4/-/-
- 5a industrieel wit
- 5b inw- en uitw: loodglazuur
- 5c uitw: onder rand filet met tekst: MELK IS GOED VOOR ELK en geometrisch motief
- 6a
- 6b
- 6c
- 7 beker
- 8
- 9

2

- 1 Han11 1-5-16
- 2 iw-bor-24
- 3 1875-1950
- 4 15.0/2.4/6.8
- 5a industrieel wit
- 5b in- en uitw: loodglazuur
- 5c inw: in reliëf parelrand langs rand
- 6a standring, glad
- 6b
- 6c beeldmerk: Polling 551D (zie catnr. 5)
- 7 (kop en) schotel
- 8 Maastricht, Société Céramique
- 9 Polling 2006, 99

3

- 1 Han11 1-5-3
- 2 iw-bor-25
- 3 1875-1950
- 4 16.2/2.8/9.8
- 5a industrieel wit
- 5b in- en uitw: loodglazuur, inw: groen
- 5c inw: onder rand geometrisch filet, transferprint
- 6a standring, glad
- 6b
- 6c beeldmerk: Polling 550A, decornaam: Andrée
- 7 (kop en) schotel
- 8 Maastricht, Société Céramique
- 9 Polling 2006, 98 en Bogaers 1992, 175 afb 417

4

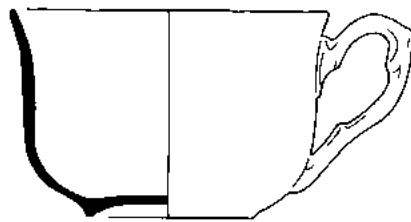
- 1 Han11 1-5-14
- 2 iw-kop-2
- 3 1875-1950
- 4 11.0/7.0/6.2
- 5a standring, glad
- 5b in- en uitw: loodglazuur, bruin
- 5c in- en uitw: onder rand en op spiegel geometrisch filet, transferprint
- 6a standring, glad
- 6b
- 6c beeldmerk: Polling 540, decornaam: Tancrede
- 7 kop (en schotel)
- 8 Maastricht, Société Céramique
- 9 Polling 2006, 97 en Bogaers 1992, 180 afb 88

5

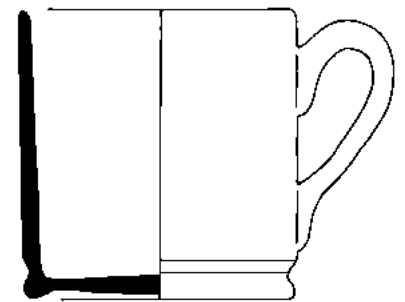
- 1 Han11 1-5-15
- 2 iw-kop-3
- 3 1875-1950
- 4 8.8/6.0/5.4
- 5a industrieel wit
- 5b inw- en uitw: loodglazuur
- 5c
- 6a standring, glad
- 6b vormoor, verticaal
- 6c beeldmerk: Polling 530
- 7 kop (en schotel)
- 8 Maastricht, Société Céramique
- 9 Polling 2006, 94

1:2

1:2

1:2

6

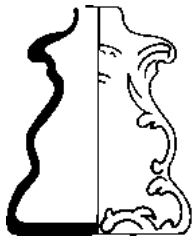
- 1 Han11 1-5-4
- 2 iw-kop-29
- 3 1875-1950
- 4 9.4/6.0/4.4
- 5a industrieel wit
- 5b in- en uitw: loodglazuur
- 5c uitw: in reliëf parelrand langs rand
- 6a standring, glad
- 6b vormoor, verticaal
- 6c beeldmerk: Polling 551D (zie catnr. 2)
- 7 kop (en schotel)
- 8 Maastricht, Société Céramique
- 9 Polling 2006, 99

7

- 1 Han11 1-5-2
- 2 iw-kop-29
- 3 1875-1950
- 4 8.3/5.6/4.4
- 5a industrieel wit
- 5b in- en uitw: loodglazuur
- 5c uitw: in reliëf ribbels
- 6a standring, glad
- 6b vormoor, verticaal
- 6c beeldmerk: Polling 550 (zie catnr. 5)
- 7 kop (en schotel)
- 8 Maastricht, Société Céramique
- 9 Polling 2006, 98

8

- 1 Han11 1-5-5
- 2 iw-kop-30
- 3 1875-1950
- 4 7.1/7.5/7.1
- 5a industrieel wit
- 5b in- en uitw: loodglazuur, uitw: geel, blauw
- 5c uitw: onder rand geometrische filet
- 6a standring, glad
- 6b vormoor, verticaal
- 6c
- 7 kop (en schotel)
- 8
- 9

1:2

1:2

1:2

9

- 1 Han11 1-5-11
- 2 ep-fle-2
- 3 1875-1950
- 4 4.7/5.9/4.7
- 5a europees porselein
- 5b uitw: veldspaat, geel, groen, lila, paars, bovenglazuur goud
- 5c uitw: op voorzijde floraal motief en accenten in goud
- 6a standvlak
- 6b
- 6c contactvorm
- 7 fles
- 8
- 9

10

- 1 Han11 1-5-13
- 2 ep-bor-5
- 3 1875-1950
- 4 12.1/2.4/6.0
- 5a europees porselein
- 5b inw- en uitw: veldspaat, rose, boven glazuur goud
- 5c inw: in relief onder rand geometrisch motief
- 6a standring, glad
- 6b
- 6c
- 7 (kop en) schotel
- 8
- 9

11

- 1 Han11 1-5-10
- 2 ep-bor-5
- 3 1875-1950
- 4 13.1/2.3/7.3
- 5a europees porselein
- 5b inw- en uitw: veldspaat, inw: polychroom
- 5c inw: onder rand filet met floraal motief
- 6a standring, glad
- 6b
- 6c [zie catnr.14]
- 7 (kop en) schotel
- 8
- 9

12

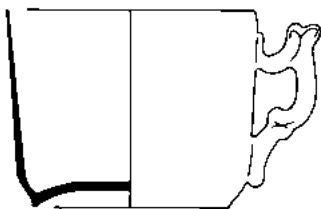
- 1 Han11 1-5-12
- 2 ep-bor-9
- 3 1875-1950
- 4 13.5/7.5/2.2
- 5a europees porselein
- 5b inw- en uitw: veldspaat, inw: zwart, groen, lila, paars, rose
- 5c inw: transferprint, floral motief
- 6a standring, glad
- 6b
- 6c
- 7 (kop en) schotel
- 8
- 9

13

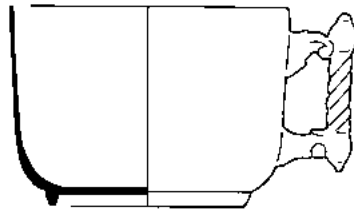
- 1 Han11 1-5-6
- 2 ep-kan-6
- 3 1875-1950
- 4 6.0/8.2/4.2
- 5a europees porselein
- 5b inw- en uitw: veldspaat
- 5c uitw: ribbels in relief onder buik
- 6a standvoet
- 6b tuit en vormoor, verticaal
- 6c contactvorm
- 7 kan
- 8
- 9

14

- 1 Han11 1-5-9
- 2 ep-kop-16
- 3 1875-1950
- 4 7.0/5.0/4.7
- 5a europees porselein
- 5b inw- en uitw: veldspaat, inw: polychroom, uitw: bovenglazuur goud
- 5c uitw: onder rand filet met floraal motief, goudfilet op oor
- 6a standring, glad
- 6b vormoor, verticaal
- 6c (zie catnr.11)
- 7 kop (en schotel)
- 8
- 9

1:2

1:2

1:2

15

- 1 Han11 1-5-7
- 2 ep-kop-16
- 3 1875-1950
- 4 7.0/5.2/5.2
- 5a europees porselein
- 5b inw- en uitw: veldspaat
- 5c uitw: relief decoratie onder rand
- 6a standring, glad
- 6b vormoor, verticaal
- 6c
- 7 kop (en schotel)
- 8
- 9

16

- 1 Han11 1-5-8
- 2 ep-kop-16
- 3 1875-1950
- 4 7.4/5.3/5.1
- 5a europees porselein
- 5b inw- en uitw: veldspaat
- 5c
- 6a standring, glad
- 6b vormoor, verticaal
- 6c
- 7 kop (en schotel)
- 8
- 9

19

- 1 Han11 1-5-17
- 2 gl-fle-50
- 3 1875-1950
- 4 1.7/8.4/1.7
- 5a glas
- 5b groen
- 5c
- 6a standring
- 6b tekst: WED CLAAS TILLY
- 6c contactvorm
- 7 fles, Haarlemmerolie
- 8
- 9

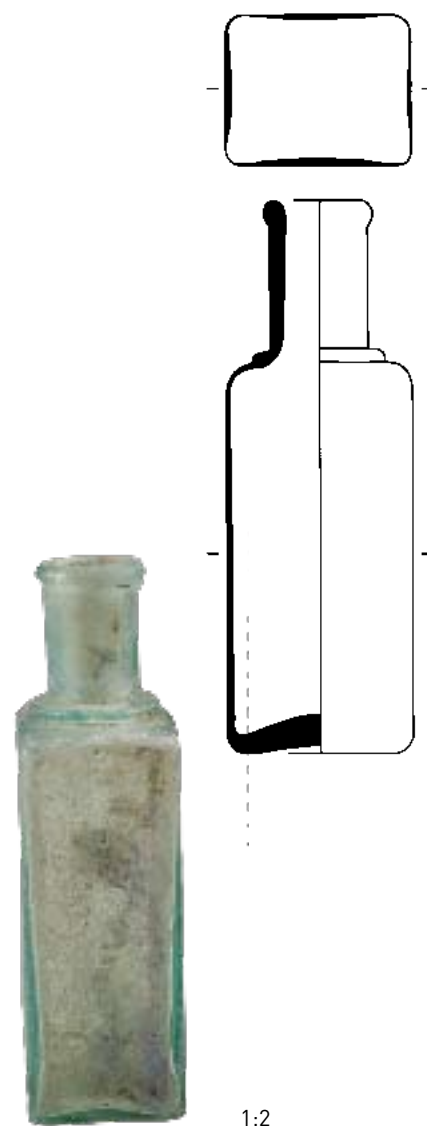

1:2

1:2

1:2

17

- 1 Han11 1-5-19
- 2 gl-fle-59
- 3 1875-1950
- 4 5.7/13.9/5.7
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c
- 6a standring
- 6b
- 6c contactvorm
- 7 fles
- 8
- 9

18

- 1 Han11 1-5-18
- 2 gl-fle-65
- 3 1875-1950
- 4 2.9/7.1/2.9
- 5a glas
- 5b groen
- 5c
- 6a standring
- 6b
- 6c contactvorm, zonder verdikte rand
- 7 fles
- 8
- 9

20

- 1 Han11 1-5-20
- 2 gl-fle-173
- 3 1875-1950
- 4 4.8/14.8/4.8
- 5a glas
- 5b groen
- 5c
- 6a standvlak
- 6b
- 6c contactvorm, naden op de hoeken
- 7 fles
- 8
- 9

